

Adatok a vidéki munkásság életéhez.

— Marosvásárhely szervezett munkássága. —

múlt év őszén egy szociális református kurzus volt papok és tanítók számára. Az egyik előadást végig hallgattam, melyet egy teológiai tanár tartott. Tagadhatatlan, hogy formailag kiváló volt az előadás; tartalmát illetőleg azonban meg kell vallani, hogy ritkán volt alkalmam kevésbé alapos előadást hallani a társadalmi kérdéstről. Nemcsak az elméleti tudás nagy hiánya által tűnt ki, hanem a munkások életmódjában és körülményeiben való járatlanságával is.

A vidéki élet örömeit ecsetelte a főváros romlottságával szemben. Hogy milyen boldog a paraszt, mert kevéssel beéri, vadássza a vadat és halássza a halat (mintha vadászati és halászati kihágás nem is volna a világon), felesége pedig szövö ruháját. Ez az idilli állapot azonban nem sokáig tart, mert megjelenik a vigéc: ez csinál minden bajt. Ő terjeszti el az anyagi és erkölcsi romlást a vidéken, de a fővárosban is. Mert feleségének annyi pénzt ad, mint amennyi kell, ez pedig elrontja a cselédekét. Íme, itt a társadalmi kérdés genezise. Pedig mekkora az anyagi romlás a fővárosban is. Tudják-e önök uraim, hogy mi az az ágyrajárás? kérdezte ekkor pátossal a szónok. Úgy látszik, hogy senki sem tudta, mert senki sem felelt e kérdésre. Pedig mekkora lett volna a meglepetés, ha valaki fölvilágosította volna a hallgatóságot, hogy az előadás színhelyétől néhány száz lépésre tömegesen élnek emberek, akik ágyrajárnak.

Azért hozom föl ezt a példát, hogy egyrészt kitűnjék, hogy a progresszív hagyományokkal bíró református egyház lelki és szellemi

vezetősége előtt hogyan tüntetik föl a társadalmi kérdést, másrészt annak bizonyítékául, hogy a fővárosi élet nemismerése még korántsem biztosíték a vidéki élet ismerésére. Ha a fővárosi szellem ellenségei folytonosan azt hangoztatják, hogy a kávéházi asztal mellől nem lehet helyes képet nyerni a vidékről és általa az országról, ideje volna már egyszer kimondani azt, hogy a vidéki város középosztálya teljes elzárkozottságban él a munkásosztályoktól, a legnagyobb tudatlanságban annak életkörülményeit illetőleg.

Az alábbiakban igyekszem egy vidéki város munkás-társadalmát jellemezni. Az olvasó bizonyára meglepetéssel fogja tudomásul venni, hogy e néhány lap — bár persze megszakításokkal — csaknem egy évig tartó gyűjtés eredménye. Marosvásárhelyen mintegy 300 szervezett családos munkás lakik. Ezek közül 260-at személyesen kerestem föl 1—2 építőmunkással, kik a lakás fölmérésében voltak segítségemre, 1908 áprilistól 1909 februárig. A tömérdek összegyűjtött számmal és adattal fölöslegesnek tartom terhelni az olvasót, jobbnak láttam ehelyett gondosan kiválogatni a legtanulságosabbakat.

A marosvásárhelyi ipari munkások száma az utóbbi néhány év alatt erősen megnövekedett. Hozzávetőleges becslés szerint mintegy felük van szervezve. Ezek közül:

Kőművesek	250
ácsok	170
asztalosok	150
vas- és fémmunkások	120
cipészek	50
szabók	40
nyomdászok	30
festők	29
borbélyok	26
összesen	865

E szám változó; télen kisebb, nyáron nagyobb. A néhány évi igen tekintélyes szaporulat bevándorlás eredménye, még pedig legtöbbször a közeli környékből. A munkások nagy része földműves szülőktől származik, sőt sokan közülük teljesen falun nevelkedtek. Különösen a kőművesek és ácsok nagy részéről elmondhatni, hogy csak egy kissé kell megvakarni őket és alattuk a paraszt. Hogy ebben az állapotban továbbra is megmaradjanak, ezt nagyon előmozdítja az, hogy egy részük falun lakik és ruházatban is különböznek a városi iparos munkásoktól. Megvan bennük a paraszt szűk látköre, makacs önzése és a röghöz való ragaszkodása. Legnagyobb sérelemnek tekintik a máshonnan jövő munkásokat, kiknek egyenlő jogait legkevésbé sem hajlandók elismerni. Ebben nagyon hasonló gondolkozásuk munka-

adóik, akik ép oly jogsérelemnek tekintik viszont azt, ha valamely köz- vagy nagyobb magánépítkezés idegennek jut. Épen azért az építőmunkások és a többi szakmabeliek közt bizonyos antagonizmus állapítható meg, ami elkerülhetetlen e durva testi munkát végző és szabad levegőn élő félparaszt csoport és a többi munkások közt, kik zárt helyen, többnyire finomabb munkaeszközökkel dolgoznak és részben fényűzési cikkeket állítanak elő.

* * *

Egy átlagos munkás életének lefolyása a következőkben adható: A csecsemőt természetesen anyja maga táplálja, hacsak lehetséges. Nagy ritkán, kivételesen fordul elő, hogy az anya a magáé mellett még egy idegen gyermeket szoptat. Minthogy a családfő keresete legtöbbször nem elegendő a család eltartására, az anyának is kereset után kell látnia. E kereset folytán többnyire a házon kívül kell munkát vállalnia, így tehát a gyermekek szülői fölügyelet nélkül vannak. Ha van köztük nagybacska, az gyakorolja a fölügyeletet, ha nincs, valamely jószívű szomszédasszony. Bizonyos tekintetben csodálni lehet, hogy a szomszédasszony talán sohasem tagadja meg e gonddal és felelősséggel járó szolgálatot, de számos más esetben tapasztaltam Kropotkin herceg szavainak igazságát, hogy a szegények sok tekintetben valóságos kommunizmusban élnek és nyomorúságukban támogatják egymást. Ha azonban senki sincs, akire gyermekeiket bízzák, egyszerűen bezárják őket egész időre a szobába, ahol aztán kedvükre sírhatnak, míg szüleik haza nem jönnek.

Természetesen a munkás is nagyon jól tudja, hogy nem jó, ha a gyermek felügyelet nélkül van, de sokszor nincs módjában e bajon segíteni. Amint a gyermek már akkora, hogy óvodába küldheti, szívesen teszi meg ezt, mert így kevesebb veszély van vele. Úgy az óvoda, mint az iskola hasznáról a túlnyomó többség meg van győződve és igen ritkán — többnyire öregebb asszonyoktól — halottam iskolaellenes nyilatkozatokat.* Az elemi iskola után legtöbbször a polgári és ipariskolába küldik gyermekeiket. Azt hiszem, különösen az ipariskola járult nagyban a munkások szakértelmének és szellemi színvonalának emeléséhez. Említésre méltó körülmény, hogy míg a munkaadók nem valami nagy elragadtatással beszélnek az iskoláról, a munkások kivétel nélkül dicsérőleg nyilatkoztak róla előttem. Nemcsak volt tanítványai beszéltek az őszinte szeretet félreismerhetetlen jeleivel az iskoláról és volt tanáraikról, hanem akik nem látogatták,

* Mindössze 11 oly tanköteles van a szervezett munkások közt, aki nem jár iskolába (2,6%).

azok közül is többen nagy sajnálattal említették előttem, hogy annak idején ezt elmulasztották. Meg kell említenem azt is, amit több munkás beszélt, hogy t. i. az ipartörvény tárgyalásakor senki sem védte a tanároknál jobban a munkások érdekét. Nem tartottam fontosnak e dolog valóságát kutatni, elég bizonyosága így is a munkások bizalmának volt tanárai iránt.

A munkából hazatérő szülők a gyermekkel keveset foglalkoznak más szempontból, minthogy a gyermeksírás ne zavarja nyugalmukat. De ebben is van kivétel és egyik-másik munkás tudatosan neveli gyermekét.*

A törvényes tanoncidő kitöltése után körülbelül 17 éves a fiatal munkás, amikor keresetképes lesz. A fiatalember nősuléséig a szülői háznál van, de keresete alig növeli a család bevételeit, mert néha kereseténél is többet költ. Ha szülei nem laknak helyben vagy ha azoktól különváltan él, szállást átlag heti két, élelmet pedig 8—10 koronáért kap. A szállás alatt természetesen csak ágy értendő.

Szabad idejét az utcán vagy az egyleti helyiségben tölti, otthon keveset ül. Hetenként háromszor jár vizitába, amint a lányos házakba való látogatást nevezik: vasárnap, kedden és csütörtökön esti fél nyolc és kilenc közt. A lányokkal való ismeretségre a tánciskola és mulatságok adnak alkalmat. Ha a szülőknek a házhoz járó fiatalember nem tetszik, egyszerűen eltiltják a háztól, persze nem egyszer eredmény nélkül. Ha azonban nem merül föl ellene kifogás, rendszerint egy évi vizitázás után mindkét fél szülei megbeszélik a házasság föltételeit, amely nem ritkán (a törvényes kor hiánya vagy a katonaság miatt) csak hosszabb-rövidebb együttélés után jön létre. A hozomány csakis a házi fölszerelésre vonatkozik, melyet mindkét fél szülei szoktak összeadni. A házi fölszerelést legtöbbször a szülők hitelbe veszik, mert hisz készpénzük ritkán van. Ugyanez okból alig lehet szó pénzbeli hozományról, legföljebb az első néhány évben támogatják pénzzel a fiatal párt. Amennyiben a fiatal házások valamelyikének valami jussa volna, ezt általános szokás szerint csak a házasság első éve után kapják meg, amikor már beigazolást nyert, hogy a frigy tartós lesz.

Számításaim és értesüléseim alapján azt hiszem, hogy egy nő munkás élete nem nehezebb, ha ugyan nem könnyebb, mint egy nőtlené, amíg gyermekei nincsenek. Mert az asszony részint a házban

* Így egy helyütt egy fiúcskának, aki Csizmadia egy versét mondta el, melyre nyilván apja tanította, krajcárt akartam adni, de nem fogadta el. Anyja magyarázatul ezt mondta: „Apja mindig arra tanítja, hogy kettőt nem szabad: krajcárt elfogadni és kezet csókolni”.

végzett háztartási munkával, részint a házon kívüli keresetével (mosás, varrás, piaci kofázkodás) szerez annyit, amennyivel személyes szükségleteit fedezheti. A gyermek születésével azonban a helyzet kedvezőtlen fordulatot vesz, mert ezzel nemcsak hogy az asszony hosszabb-rövidebb időre keresetképtelenné válik, hanem a fölnövő gyermek élelme és ruházata is szaporítja a háztartás szükségleteit. Bizonyára részint ez, részint a nagy gyermekhalandóság, melyet az anya házonkívüli foglalkozása segít elő, magyarázata annak, hogy az általam meglátogatott 260 háztartás közt 86-ban nincs gyermek.

A nemi morál tekintetében a munkások általában nagyon orthodoxok. A külső kényszer által szorítva, fordulnak ugyan elő házasságon kívüli viszonyok, mint már említettem, de az ilyen viszonyokat házasság szokta utólagosan szankcionálni. Azonban még az ilyen szükség okozta viszonyokat is általában helytelenítik, megszólják, folyton azzal gyanúsítva a férfit, hogy a leányt cserben fogja hagyni, bárha az ilyesmi alig fordul elő.

Ez a szabály azonban csak egyenrangúak közti viszonyra vonatkozik. Más szempont alá esik a „randon alóli” viszony, amelynek különösen az egy faluból való munkások és cselédleányok közt fordulnak elő. A parasztszülőktől származó iparossegéd t. i. magasabb társadalmi osztályhoz tartozónak véli magát és egy a városban szolgáló cselédleánnyal való házasságot *mésalliance*-nak tekintene. Miután a leány is többre tart egy munkást pl. egy falujabeli parasztlegény-nél, aki a városban katonáskodik, a viszony könnyen jön létre, a házasság ellenben annál nehezebben.

Ha néha megesik, hogy valaki feleségét elhagyva, mással folytat viszonyt, az ilyen férfit nagyon elítélik társai, a vele élő nő pedig nemcsak hogy nem érintkezhetik a férjes asszonyokkal, hanem ha valahol az utcán találkozik, az asszonyok szóbeli, sőt tetleges inzultusainak is kiteszi magát. Ép ily súlyos megítélés alá esik az olyan viszony, mely az állandóság minden jelét magán viseli, a házasságkötés tényét kivéve. Az asszonyok az ilyen nőt sohasem hajlandók egyenrangúnak elismerni, ha pedig egy ilyen nőnek keresete van (pl. szakácsné) a vele élő férfi állandó gúny és megvetés tárgya társai előtt, mint akit kitanak. Az ilyen munkás kiközösítettnek érzi magát a társadalomból és rendszerint az ivásra és kártyára adván magát, teljesen elzúlik. Noha a fiatalabb munkás-nemzedék egészen vallásellenes, a házasságot rendben levőnek csak úgy találja, ha az az államin kívül egyházi elismerésben is részesül.

A szervezett ipari munkásság nem születések, hanem bevándorlás által szaporodik. A néhány év nagy növedékét tehát a környék

pusztuló székely kiscgazdái szolgáltatják és világosan megállapítható a *rural exodus*. Minthogy pedig fölötte valószínű, hogy a székely kiscgazdák igazi pusztulása csak az erdőirtás és a vele kapcsolatos munkálatok befejezése után válik igazán érezhetővé, úgy látszik, hogy az erdélyi fejlődő iparunknak jut osztályrészévé a proletarizált székely földművesek abszorbeálása, vagy legalább is azoké, akik nem vándorolnak Amerikába vagy a szomszédos Romániába.

Miután az ipari proletariátus helyzete itt is, mint csaknem mindenütt, alig érhető a mezőgazdasági proletariátus viszonyainak megértése nélkül, e részben Sebess Dénes (*Adatok a magyar agrárpolitikához*, Budapest 1908) adatokban gazdag könyvére kell utalnom az olvasót. Látni fogja ebből, hogy az egész székely kérdés *par excellence* földkérdés, illetve a közös föld kérdése. Ha törvényhozásilag nem teszik lehetővé többnyire jött-ment kalandoroknak, hogy potom áron összeharásolják a nép közös erdejét és legelőjét, ma nem volna szükség a székely kirendeltség alamizsna-politikájára, mely azáltal, hogy meg nem érdemelt előnyben részesíti az ország lakosságának egy részét a többivel szemben, azt munkanélküli jövedelem nyújtásával demoralizálja. Mi várható oly elemi természetű csapással szemben, amit egy népre nézve földjének elvesztése jelent, oly segítségtől, mely fajtozás és fajszarvasmarha osztogatásában, tej szövetkezetek (a gyermekhalandóság e leghathatósabb előmozdítója) és gazdasági egyletek létesítésében vagy legjobb esetben a megmaradt kevés erdő és legelő racionális kihasználásában merül ki? Sebess Dénes könyvéből láthatni, hogy milyen szabad zsákmány volt a székely közvagyon: »Egy kat. hold lucfenyő-erdő, amelynek értéke 300—700 koronáig becsülhető, pálinkáért, gyapjúért, 1—2 koronáért adatott el. Általában annyi forint volt az ár, ahány hold áruba bocsájtatott.» (37. 1.)

A közös föld elvesztése atomizálta és még jobban fogja atomizálni a jövőben a székely falut, a gazdasági közösség bomlása maga után vonja az erkölcsi közösség bomlását is. Ennek következménye a legélelképebb elem kivándorlása részint külföldre, részint a városokba. A gazdaság-erkölcsi egység, a falu szempontjából egyaránt veszteség mindakettő.

A munkások kereseti viszonyaira vonatkozó adatok lehetőleg pontos megállapítása kisebb-nagyobb nehézségeket okozott. Minden egyestől megkérdeztem napi vagy heti keresetét, ezt azután szoroztam a munkanapok számával és ez az eredmény adja meg az évi keresetet. A bement munkabért sok esetben ellenőriztem úgy, hogy utólag több nagy munkaadóhoz mentem el, ahol összehasonlítottam adataimat az ott vezetett munkabér-lajstrommal, de sohasem tapasztaltam rossz-

hiszemű tévedést. Azonban a darabmunkánál (szabók és cipészek) az ilyen tévedés elkerülhetetlen, mert a munkás maga sem tudja pontosan, hogy mennyit keresett. A munkanapok számát a munkások és munkaadók bemondása alapján állapítottam meg; a két fél bemondása csekély eltérést mutatott.

A főbb szakmák munkaidő és bérvizonyai ezek:

S z a k m a	Napi munka óra	Munkabér K-ban naponként v. hetenként	Évi munkanap vagy hét	Évi bér K-ban
Kőműves... ..	10	4.88	220	1073:60
Ács	10	3.89	250	972:50
Asztalos	10	4.01	300	1203:00
Vas- és fémm.	10	4.38	280	1226:40
Cipész	11	heti 18.50	51 hét	943:50
Szabó	11	" 30.00	35 "	1050:00
Nyomdász	9	" 30.00	51 "	1203:00
Festő... ..	10	4.02	210	884:40

Ki kell emelnem, hogy az évi keresetre vonatkozó szám a maximumot jelzi, t. i. a betegség és sztrájk vagy kizárás okozta veszteség nincs leszámítva.

Bármennyire is törekedtem arra, hogy ezek az adatok pontosak legyenek, nem akarom ezek megbízhatóságát a valóságnál nagyobb-
nak föltüntetni. Így tehát meg kell vallanom, hogy minden tévedést aligha sikerült kiküszöböl-
nem; mindazonáltal azt hiszem, hogy — a szabók kivételével, hol az évi munkaidő megállapítása igen bajos — e tévedések nem oly természetűek, hogy e számokat tudományos kutatások céljaira alkalmatlanokká tennék.

Megkísértem a kereset mellett a munkások kiadásait is összeállítani, de e föladat oly nagynak, segédeszközeim pedig oly csekélyeknek bizonyultak, hogy erről le kellett mondanom.

A városba régebben jutott munkás valami kis pénzcsekével is rendelkezett, a telekárak olcsók voltak, így tehát aránylag könnyen juthatott s kivált ha ács vagy kőműves volt, néhány száz korona és saját munkája segítségével házhoz. Ma már alig gondolhat ilyesmire. Az általam fölkeresett 260 család közül 54 (21%) lakik saját házban (ezek a házak azonban többnyire erősen meglé-
vén terhelve, tényleg a bankokéi), 196 (75%) bérlakásban és 10 (4%) kap valamely szolgálatért lakást.

A munkások nem laknak egyrészt a városnak, hanem mindenfelé elszórva. Mégis legtömegesebben találhatók a Cigánymező-, Szántó- és Teleki-utcában, Hidvégen, továbbá a város területén kívül, M.-Szt.-Györgyön. A lakások viszonylagos drágasága és elég-

telensége igen tekintélyes számban szorítja ki őket a közeli falvakba, hol a lakásviszonyok ugyan sokkal kedvezőbbek, de a munkahelytől távol esnek. (A városon kívüli munkásokra nem terjesztetem ki vizsgálódásomat.)

A lakásnyomor a nagy lakbéremelkedésen kívül abban is nyilvánul, hogy akárhány esetben egyáltalában nem talál a munkás lakást. Az idegenből idejövő munkás sokszor kénytelen — az ő viszonyaihoz mérten — bármilyen árat fizetni, csakhogy fődél alá jusson. Mint-hogy pedig a házbérnek mindenütt megvan az a tendenciája, hogy a legkisebb okból is emelkedik, de a legfontosabb okból sem esik, az egyszer drágult lakás rendszerint sohasem válik olcsóbbá. A lakások elégtelen számát bizonyítja az, hogy igen sok helyt hallottam azt a kijelentést, hogy a jelenlegi lakás csak ideiglenes, míg jobbat nem találnak; dacára, hogy a munkahelytől igen távol esnek, kénytelenek igen sokan Hídvégre, Remeteszegre és M.-Szt.-Györgyre, sőt még messzebbre költözni. Egy fiatal párt Hídvégen egy oly színben találtam bekvártélyozva, melyben a tyúkok aludtak és mely az eső ellen vajmi kevés védelmet nyújthat. Minthogy a kínálat a kereslettel szemben nem tart eléggé lépést, természetesen csak a lakók konkurrálnak egymással és nem a háziurak. Egy munkásasszony ezt így fejezte ki: „Egyik nyomorult a másikat veri föl”.

Megérdemli a figyelmet az a kérdés, hogy miért nincs Marosvásárhelyen elég lakás általában és munkáslakás különösen. Mert összes adataim azt mutatják, hogy a lakások, kivált az utóbbi néhány évben, rohamosan drágulnak.

A háztulajdonosok azt szokták mondani, hogy az ő jövedelmük nem növekedett tényleg, csak látszólag. Legerősebb érveik ezek: 1. A házépítés költségei növekszenek az épületanyag és a munkabér drágulása folytán. Ez igaz, de a házbér az anyag és munkabér drágulásánál aránytalanul rohamosabban drágul, e drágulást pedig kizárólag a telekérték növekvése okozza. De különben is az építési költségek a már meglévő háznál többé nem szerepelnek, a már régen fölépült házak tulajdonosai pedig mégsem érezhetik indítatva magukat arra, hogy ne emeljék a házbért. 2. A vízvezeték, villanybevezetés, aszfalt és majd a csatornázás költségeit legalább részben vissza kell kapniok a lakótól. Tényleg azonban nemcsak egészen kapják vissza e költségeiket (még mielőtt kiadták volna), hanem e címen újabb és újabb béremelés indult meg, úgy hogy e magukban véve nagyon is kívánatos javítások csak a telektulajdonosoknak váltak hasznára, mert a többi lakosság busásan fizet azért, hogy a telek értéke e befektetések által emelkedjék. 3. A házak csekély százalékot hoznak, amit az is bizo-

nyit, hogy temérdek eladó ház van. Vajon igaz-e ez? Tény az, hogy sok az eladó ház. De ki tudna olyan háztulajdonost találni, aki egy házat annyiért akarna eladni, amennyiért építtette vagy vette? Így tehát a sok eladó ház mit sem bizonyít, mert hiszen csak nyereséggel eladók. Ép így áll a dolog a kamatjövedelemmel is. Mert a tulajdonos nem így számít: került a ház ennyibe, tehát hajt ennyit, hanem így: ér a ház ennyit (itt a szám sokszor irreális) hajtania kell tehát ennyit. Tapasztalataim és szakértő véleménye szerint a kislakások átlag tisztán 7—8%-ot hoznak, de van példa 10, sőt 12%-ra is.

Kétségtelen, hogy a lakásdrágaság oka kizárólag a telekspekuláció. Böven hozhatnék föl megdöbbentő adatokat a telekárak emelkedésére. Szerepelhetne ez adatok közt olyan, hogy egy aránylag nemrég vett telek ma évente többet jövedelmez (pedig részben félig földbeásott cigánykunyhók vannak rajta), mint amennyibe került, hogy 15 év alatt egy 800 ölnyi telek ára 900%-kal emelkedett stb. stb. De bárki azt mondhatná, hogy ezek egyes elszigetelt esetek. Hanem a menház környékéről (jókora terület) köztudomású, hogy egy kat. hold ára 10 év előtt átlag 1600 korona volt, vagyis 1 ö^l 1 koronába került, ma pedig 15—20 korona a rendes ár. Egy szakértő szerint a munkásoklakta utcákban öt év alatt átlag megkétszereződött a telekár. Természetesen tömérdek a beépítetlen és spekulatív célokra főtartott terület (egy pusztatelekadó alaposan segítene ezen!), úgy, hogy aki olcsón akar építkezni, kénytelen messze kimenni a város központjától. Ennek következtében a város szerte-széjjel épülvén, szerfölött megdrágult a vízvezeték, csatornázás, utcaburkolás és annak tisztogatása, a város világítása, rendőrsége stb. Pl. vízvezetéki cső annyi kellett, amennyi egy normálisan épült három-négyakkora városnak is elég volna.

E telekspekuláció lehetetlenné teszi az egészséges verseny kialakulását az építőiparban. De még mai viszonyok közt is lehetséges volna teljesen megfelelő lakásokat építeni a munkások számára 4—5% nyereségre, de sajnos, erre nincs pénz, a kistőke nem éri be ekkora haszonnal, hanem uzsorabefektetés után néz.

A lakáskérdésről óriási irodalom torlódott össze, főleg az utóbbi években. Nemcsak sokat írnak és beszélnek, hanem sokat tesznek is e kérdés megoldásáért. E tettek közt bizonyára előkelő helyet foglal el fővárosunk legújabb nagyszabású kísérlete. De bármily figyelemmel olvastam is ez irodalomnak reám nézve hozzáférhető részét, bármennyire igyekeztem is az ezirányú gyakorlati kísérletekben a jót megtalálni, végeredményben a kérdés megoldására nézve valamennyit egyformán utópisztikusnak találtam. Bármennyire

is imponáljon a szemlélőnek London és Glasgow nagyméretű harca a *slum*-ök ellen vagy bárhogy is hasson meg a *Garden-City* idillikus bája, kevés érvelés kell annak belátásához, hogy a lakáskérdés nem kapcsolható ki az egész társadalmi kérdésből és hogy aki elszigetelten szemléli, nem érti meg, tünete egy súlyos betegségnek, mely tünet okozat lévén, csak akkor szűnik meg, ha az ok megszűnik hatni. A földkérdés egy különleges formájával, a telekkérdéssel állunk itt szemben, melynek hathatós ellenszere egy telekértékre vetett adó volna. Egy ily adó alapja természetesen nem lehetne a telek tényleges jövedelme, hanem annak jelenlegi forgalmi értéke. Addig is hasznos munka lenne a telekspekuláció erkölcsi diszkreditálása, amely nyomban bekövetkeznék, mielőtt a nagyközönség bepillantást nyerne azokba az üzelmekbe, melyek a telekérték emelkedését előidézik.

Már most nézzük közelebbről, hogy milyen lakásokban lálnak a munkások.

Természetesen az ideális állapot az volna, hogy minden család lehetőleg külön udvarban lakjék; ez azonban csak kevés munkás-családnak jutott osztályrészül. Ugyanis lakik

46 család egyedül	9 család heted
73 „ másod	1 „ nyolcad
70 „ harmad	1 „ kilenced
33 „ negyed	1 „ tized
20 „ ötöd	1 „ tizenketted
5 „ hatod	

magával egy udvaron.

E lakások közül 166 (64%) egy szobás, 86 (33%) két és 8 (3%) három lakosztályú. A konyha és szoba közt nehéz különbséget tenni a két és három lakosztályos lakásoknál, mert hiszen a fűtés drágasága miatt a család télen többnyire a meleg konyhába húzódik és sok szoba éppen takarékosági szempontból egész télen át lakatlan.

Egészségügyi tekintetben felvilágosítást nyújtanak a következő adatok: 260 közül 124 (48%) vert agyag és 136 (52%) deszkapadlóslakás van. 30 lakás sötét, 50 nedves, 31 sötét és nedves, vagyis 42,7% e szempontból meg nem felelőnek mondható. Erkölcsi szempontból is érdemes tudni, hogy 1052 személyre 452 ágy jut, vagyis a 14 éven aluli gyermekeket $\frac{1}{2}$ -nek véve, csaknem 2 embernek jut egy ágy.

Az orvosok véleménye elágazó arra nézve, hogy egy embernek hány m^3 légűrre van szüksége, de $20 m^3$ -nél kevesebbre egy sem teszi, sőt a modern börtönök is $20 m^3$ -t számítanak egy emberre. E tekintetben a helyzet a következő:

6 lakásban egy felnőttre* 0- 5m ² légűr			
76	„	5-10	„
93	„	10-15	„
39	„	15-20	„
46	„	29-30	„

Egészen véve 140 emberre (13,30%) jut 30 m⁸ légűrnel több; e 46 háztartás közt 26 gyermektelen házaspár van.

Egy lakás átlagos padlóterülete 1903 m² és az átlagos légűr 47,53 m³-ben állapítottam meg.

Minthogy a lakások túlnyomó részében külön konyha sincs, természetesen többnyire ez egyetlen helyiségben főznek, itt mossák a fehérneműt, sőt néha itt is szárítják. 210 háztartásban főznek a szobában, 48-ban a konyhában és 2 hozatja az ételt. A mosást 207 helyütt végzik a szobában, 46 helyütt a konyhában, 3 család kiadja a házból és 2 mos a pincében. A ruhaszárítást többnyire, 208 család, a padláson végzi, 29 a szobában, 20 a szabadban és 3 kiadja.

Ha már most a lakások árát vesszük, a 196 bérlakás átlagos ára K 100,28. Első pillantásra ez talán igen kevésnek látszik, tényleg azonban igen sok. Mert nemcsak hogy e lakások a fenti adatok tanúsága szerint az egészségi követelményeknek alig felelnek meg, amihez még hozzá kell tennünk, hogy igen silány anyagból (többnyire sárból) készültek, átlagos magasságuk 2,49 m., néha padlásuk sincs, a pince ritka, a kamra pedig még ritkább, még így is drágábbak a nagyobb lakásoknál. U. i. egy m² beépített hely átlag K 4,33-ba, egy m³ pedig K 2,26-ba kerül. Összehasonlításként említem, hogy egy a város központjához közeli, Vigand építőművész által tervezett házban, a lakó egy m³ beépített helyért két koronánál kevesebbet fizet. Itt is érvényesül az az általános szabály, hogy a kis lakás drágább a nagynál.

Miután a helybeli munkások jó részben földműves származásúak, többnyire nem idegen előttük a mezei munka és ha lakásukhoz bármily kis kertecske is tartozik, nagyon meg tudják becsülni. Sokan fejezték ki előttem ilyen kert utáni vágyukat. Mikor beszélni hallottam őket, a könnyebb megélhetésen kívül egyéb érvet is véltem hallani: a föld fiának szavát, aki még a második nemzedékben is visszavágyik a kenyeret és oly változatos munkát nyújtó anyaföldhöz. Pedig csak 77 (30%) lakáshoz tartozik olyan-amilyen kert, melyben, ha nagy, tengeri, ha kisebb, vetemény terem, de a virág ritkán hiányzik belőle. A virág iránti szeretet föltűnő a munkásoknál. Akárhányszor, ha az asszonyoktól kérdeztem, hogy tartanak-e virágot, túlláradó gyöngédséggel felelték: „Van hát, hiszen mit

* 14 éven alóli gyermekek 1/2-re vannak számítva.

ér virág nélkül a ház?!” vagy: „Hogyne, hiszen úgy szeretem a virágot!” stb. Mindössze 86 lakásban (33%) nem találtam virágot. E hiány oka vagy a végső szegénység, vagy hogy a lakásban nem él meg a virág, vagy pedig hogy a munkások más vidékről valók, többnyire alföldiek. Mindössze kb. 765 cserép virágot találtam, legtöbbször muskátlit, sárga violát, rezedát és szegfűt. E virágok persze sokszor az amúgy is gyér világosságot fogják el a szoba lakói elől, nem épen jelentéktelen áldozatot követelve a „szép” nevében, melynek legtöbbször egyetlen hirdetői a munkás dísztelen otthonában.

A szoba bútorzata különben fölötte egyszerű: a hetipiacon kapható festett bútorból áll, a politúros már nagyobb jóllét jele. A kihúzás szekrényen többnyire teljesen hasznavehetetlen, olcsó porcellán-figurácskák, kis üveg pohárkák és fényképek állnak, ugyancsak megnehezítve a háziasszonyra nézve a portörítés munkáját. A falon a szokásos vásári olajnyomatok láthatók, melyek legtöbbször épen séggel nem illenek környezetükbe. Így pl. méltán csodálkozhatik az ember, hogy hogyan kerül egy székely munkás lakásába II. Vilmos császár képe. Némely helyt nagy ritkán látható Petőfi broncfestéssel bevont gipsz-mellszobra, gyakoribb Marx és Lassalle arcképe. A szent képek nem ritkán okoznak vitát a családban. Több helyütt mondta az asszony, hogy ura ki akarja dobni a vallásosság e külső jeleit.

A munkásosztály értelmi fokára nézve fontos jelként tekinthető a könyv. Minden lakásban tudakozódtam is utánuk és miután nem valószínű, hogy ezeket eltitkolták volna előlem, azt hiszem, hogy adataim eléggé megbízhatók. Semmiféle könyvet nem találtam 130 esetben*, csak imakönyv volt 37 családnál és csak naptár 6-nál. 87 lakásban (33%). összesen 722 könyvet találtam. A *Biblia* 47 családnál van meg, Petőfi költeményei pedig 22-nél. Talán nem lesz túlságosan könnyelmű következtetés ebből az utóbbi két számból azt megállapítani, hogy az egyház** és az iskola csak igen vékony rétegét hatotta át a munkásosztálynak.

Egyébként a könyvek igen nagy változatosságot tüntetnek föl. Anatole France finom megfigyelése, hogy a gyermekek unják a gyermekekről szóló történeteket, őket épen a magukétól legeltérőbb élet érdekli és ezért szeretik a tündérmeséket, teljesen ráillik a kezdetleges életviszonyok közti munkásokra is. Ezért nem érdekli őket pl. Arany *Toldi*-ja (sehohsem találtam), hanem annál inkább *Musolino*, *Nic Carter* és hasonló olcsó füzetekben kapható ponyvaregények.

* Gyermekek iskoláskönyveit nem vettem figyelembe.

** Többnyire református vallású munkásoknál a *Biblia* elterjedtsége fontos jel.

Csizmadia Sándor verseit is csak néhány buzgóbb szocialistánál találtam. A komolyabb irodalmat többnyire szocialista füzetek, egyházellenes munkák és szakkönyvek képviselik.

Néhány munkás anyagi viszonyait messze túlhaladó könyvvásárlásba bocsájtkozott és pl. nem kevésbé lepett meg, mikor egy helyütt Vas Gereben összes munkáit és a Beöthy-féle nagy képes irodalomtörténetet találtam, melyet a tulajdonos saját pénzén vett. Vagy milyen tudásvágy lehet az olyan munkásban, aki szűkös anyagi viszonyai közt 70 könyvet szerzett össze, valószínűleg a maga és családja szájától vonva meg a falatot értük!

Különösen, amikor a *Biblia* után tudakozódtam, volt alkalmam a nyert válaszból a munkásság vallásosságára következtetni. Szabályként állítható föl, hogy minden fiatalabb szervezett munkás vallásellenes, a nők pedig többnyire nyílt vagy titkos rokonszenvet táplálnak a vallás iránt. A *Biblia* utáni kérdezősködésre gyakran kaptam ezt a választ: „Nincs, mert az uram nem szenvedheti a *Bibliát*”. Egy asszony így felelt kérdésemre, a velem jövő és lakást fölmérő építőmunkás gúnyos mosolya által fölingerülve: „Bizony van és én a vallásomat nem hagyom!” Egy másik válasz így hangzott: „Van, mert az uram ugyan szocialista, de én református vagyok!” De volt eset, bár ritkán, arra is, hogy az asszonyok is ellenséges indulattal szóltak a vallásról és a papokról. Így egy katolikus asszony tréfásan mondta: „*Biblia* nincs, csak *Papok tükre*”. Ugyanott láttam Renantól *Jézus életé*-t is.

A munkásság a szociáldemokrata mozgalomban vakon bízik és ha lokális torzalkodások vannak is, a központ iránti bizalom szilárd. Megesik ugyan, hogy a fölülről jövő intézkedéseket nem fogadják tetszéssel, késedelmesek a fizetésben, panaszkodnak, zúgolódnak, gyanúsítanak, de egészen úgy tekintik, mint az egyetlen fórumot, hol orvoslást találnak bajaik ellen és védelmet a hatósággal szemben. Példaként érdemesnek tartom megemlíteni, hogy látogatásomat, amikor elhitték, hogy nem adó lesz belőle, mindenütt a szocialista párti központ intézkedésének tulajdonították. Ha nem adóról vagy más zaklatásról van szó, el sem tudják képzelni, hogy e párton kívül más is érdeklődjék irántuk. Egy helyütt valaki így szólt: „Ez az összeírás nyilván a választójog miatt van”. Azután meglegedetten tette hozzá: „Szép kis pénzébe kerülhet ez a központnak!”

Politikai tekintetben van a szociáldemokrata-párt mellett egy, mondhatni, szélső jobb és egy szélső bal szárny. A jobb szárny a katolikus legényegylet, melyet nagy hozzáértéssel és körültekintéssel szervezett egy helybeli lelkész. Mintegy száz tagja lehet, de köztük túlnyomó számban vannak a kisiparosok és olyan szakmabeli munkások

(csizmadiák), akik szervezve nincsenek. A tagok fölvetelénél nem akadály az, hogy az illető református vagy zsidó. A balszárny a szindikalisták, akik kivált az asztalosok és a szabók közt vannak nagyobb számmal. 18-an járatják a szindikalista lapot és ez alapon föltehető, hogy legalább kétszer ennyien vannak. A mozgalom igen új keletű és hívei tagjai a szervezeteknek.

A *Népszavá*-nak télen 100 előfizetője van, nyáron, mikor több a kereset, 130 —140. Ezenkívül a *Nap* és a *Friss Újság* örvendenek nagyobb elterjedtségnek.

A munkásoknak csaknem összes családon kívüli élete a szakszervezetekkel függ össze. Itt hallanak tudományos és szórakoztató előadásokat, zenét, éneket, szavalást, színi előadásokat, itt táncolnak és úgyszólván tiltott dolognak tekintik, hogy ezeken kívül keressenek akár tudást, akár szórakozást. Más helyre ha el is mennek, már előzetesen bizonyos gyanakvó érzélemmel mennek oda. E gyanú akkor is meg van, ha valamely társulatról van szó, de a legmagasabb fokot éri el, mihelyt az állam bárminemű intézményével állnak szemben. Pl. az állam hasztalan igyekszik népkönyvtárral hozzájuk férközni, szervezett munkás aligha vesz ki onnan könyvet. Nem kell nekik az államtól semmiféle könyv, mert mint volt alkalmam hallani, félnek, hogy az államhatalom tudásterjesztése csak cégér a politikai propaganda leplezésére.

A szervezetekkel vannak összefüggésben a következő egyletek is: a borbélyok zenekara, a kőművesek dalárdája, a munkásképző egylet és a *Thalia*. A 10 szakszervezet nagyobbrészt egy-egy bált rendez, néha az egyletben, néha azon kívül. E bálokon a résztvevők, saját tapasztalataim és értesülésem szerint, igen decensül viselkednek. Az egyleti helyiségben szeszes ital nem kapható, még ha mulatság is van, csak süteményt és gyümölcsöt árusítanak. Ha valaki a helyiségbe részegen jönne föl, azonnal kivezetik onnan s az ilyen embert nagyon elítéli a munkástársadalom és ismétlődés esetén ki is zárják maguk közül.

Épenséggel nem akarom azt mondani, mintha a szervezett munkások közt nem volna alkoholizmus. Bár vannak fanatikus absztinensek, alig tévedek, ha azt mondom, hogy nyolc tizedük el-eljár a korcsmába. De az bizonyos, hogy a szervezkedés óta nagy a javulás. A kollektív szerződések kivétel nélkül tiltják a szeszes ital élvezetét munkaközben, holott a szervezetlen munkásoknál (pl. csizmadiáknál) a legtöbb műhelyben otthonos a pálinkás üveg. Ha valamely építőmunkás munkaidőben iszik, bármely társa följelentésére azonnal el kell bocsájtani. Aki déli szünet után részegen tér vissza, legalább is

néhány órára (testi épsége érdekében) kizárandó a munkából. A szervezkedés óta (5—6 év) a munkás rangján alólinak tartja a pálinkamérések látogatását, helyette inkább a kávéházakat és vendéglőket keresi föl. Nagyon elterjedt szórakozási eszköz a kártya is vasárnap délutánonként.

A középosztályhoz viszonyítva a munkásosztály szórakozását, nem mondhatni, hogy a kettő közt lényeges volna a különbség. Újságai, szórakoztató olvasmányai, körülbel egy színvonalon állnak (könyvkereskedőktől tudom, hogy legkeresettebb könyvek a pornografikus munkák és hogy igen előkelő állami hivatalnokok olvassák *Nic Carter*-t,) táncmulatságai legtöbbször ugyanazon helyiségben folynak le csaknem ugyanoly formában. Legfőlebb az a különbség, hogy a középosztálynál elterjedtebb az alkoholizmus és a duhaj mulatozás, továbbá a kártyázás a középosztálynál az egyesek anyagi viszonyait messze túlhaladó mérveket öltött.

Már említettem a szegénység ösztönszerű hajlandóságát a kölcsönös segítségre. A polgári társadalom nagyrészt nem is sejti, de nem is sokat törődik azzal, hogy hogyan él és mily bajokkal küzdök a munkásság. Igaz, hogy egészben véve a legjobb akarattal sem volna sem erkölcsi, sem értelmi, sem anyagi ereje a segítségnyújtásra. Ha történtek is ez irányban kísérletek, ép ez okok folytán sikerre nem vezethettek. Így tehát a munkásság magára maradt. Magára maradva, a szervezetek segítségével oly szolidaritást teremtett saját körén belül, hogy ez néha érthetetlennek tűnik föl a polgári társadalom előtt, így a munkaadók előtt valóságos rejtély, hogy a jobb munkások miért nem akarnak akkordban dolgozni. A kereső munkás természetesen találja, hogy munkanélküli társa az ő szűkös keresetéből kapjon támogatást.

Gyakori eset, hogy valamelyik munkás oly körülmények közt kénytelen fegyvergyakorlatra bevonulni, hogy családjá teljesen pénz nélkül marad. Ilyenkor egy szaktárs aláírási ívvel járja be a szervezet tagjait, az aláírt összeget pedig szombaton fizeti be mindenik. Az összegyűlt pénzt azután átadják a segélyreszoruló családnak. Az így nyújtott pénzt sohasem szokás visszafizetni, azonban az így támogatott munkás bővebben szokott aláírni a többieknél, ha valamelyik társa az övéhez hasonló helyzetbe kerül.

Hasonló példák egyre megújuló bizonyítékai annak, hogy a szakszervezet úgyszólván az az egyetlen intézmény, melynél a munkás szerető támogatásra talál, arra a lelki és anyagi támogatásra, melyet az egyház és állam oly szűk marokkal juttat neki. Csodálhatni-e, ha égő gyűlöletet érez ama hatalom ellen, mely egyetlen támaszától akarja megfosztani?

Braun Róbert.

A vallásos gondolat eredetéről alkotott klasszikus rendszerek kritikai vizsgálata.

— Második és befejező közlemény. —

A naturizmus.

Egészen más szellem sugalmazza a naturista-iskolát. Ennek hívei egyébként különböző tudományágakból kerülnek ki. Az animisták mind etnográfusok vagy antropológusok. Azok a vallások, melyeket tanulmányoztak, a legkezdetlegesebbek, melyeket az emberiség csak követett. És éppen ez magyarázza meg azt a nagy fontosságot, melyet a halottak lelkeinek, a szellemeknek, a démonoknak, vagyis a másodrendű szellemi lényeknek tulajdonítanak; mivelhogy ezek a vallások nem ismernek magasabb rendű szellemi lényeket.* Azokat a teóriákat ellenben, melyeket most fogunk fejtegetni, oly tudósok alkották, akik legkivált Európa és Ázsia nagy civilizációival foglalkoztak.

Amióta a Grimm testvérek nyomán megértették, hogy mennyire fontos az indo-európai népek különböző mitológiáit egymással összeegyeztetni, csakhamar meglepő és nevezetes hasonlóságokat fődöztek föl bennük. Megállapították több mitikus személyiség azonosságát, melyek különböző neven, ugyanazokat az eszméket jelképezték s ugyanazokat a funkciókat teljesítették; összehasonlították még a neveiket is, s megállapíthatni vélték, hogy néha ezek is vonatkozásban álltak

* Kétségtelenül ebből magyarázható az a rokonszenv, mellyel egyes folkloristák, mint Mannhardt, az animista eszméket kedvelik. Mivel a népies vallásokban szintén a másodrendű szellemi lények állnak első sorban.

egymással. Úgy tetszett, hogy ezeket a hasonlóságokat csakis az eredet közössége magyarázhatja meg. Ez aztán arra a föltevésre vezetett, hogy ezek a fogalmak, bár látszólag különbözők, azért mégis oly közös forrásból fakadtak, melynek csak elütő nyilvánulásai, s amelyet nem lehetetlen föl kutatni. Azt vélték, hogy az összehasonlító módszerrel visszamehetnek, ezeken a nagy vallásokon túl, a sokkal régibb eszmék rendszeréhez, ahhoz a valóban őseredeti valláshoz, melyből a többiek származtak.

Ezek a törekvések és vágyak leginkább akkor ébredtek, mikor a *Védák*-at megtalálták.* A *Védák*-ban valóban oly írott szöveget kaptunk, amely — bár napfényre kerülésének pillanatában kétségtelenül túlozták a régiségét — mégis a legrégiebbek egyike, mely európai nyelven ránk maradt. Így tehát tanulmányozni lehetett, a nyelvészet rendes módszereivel, ezt az irodalmat, amely olyan régi, vagy régibb volt mint a Homérosz-é, s ezt a vallást, melyet a germánokénál ősbibnek hittek. Nyilvánvaló volt, hogy ennek az értékes okmánynak hivatása: új világosságot deríteni az emberiség vallásának eredetére, amiből következett, hogy a vallások tudománya újjá fog születni általa.

Ezt az így támadt fölfogást annyira megkövetelte a tudomány akkori állapota s az eszmék általános haladása, hogy csaknem ugyanazon időben két különböző országban nyilvánult meg. Max Müller 1856-ban fejtette ki alapelveit *Oxfordi tanulmányai*-ban.** Három évvel később jelent meg Adalbert Kuhn könyve: *A tűz és az istenital eredetéről*,*** melyet érezhetően ugyanaz az eszme sugallt. Az eszme, miután közreadták, nagyon gyorsan elterjedt a tudományos világban. Kuhn nevével szoros kapcsolatban áll a sógoráé, Schwartz-é, akinek könyve: *A mitológia eredetéről* † nemsokára követte az előbbit. Steinthal és a *Völkerpsychologie* egész német iskolája csatlakozott ugyanehhez a mozgalomhoz; Michel Bréal†† pedig 1863-ban Francia-

* „A *Védák* ismerete ugyanolyan fölfedezés volt a mitológiára nézve, mint a szanszkrit nyelv az összehasonlító nyelvészetre nézve.” (Bréal: *Melanges de Mythologie et de linguistique*, 28—29. lap.)

** A *Comparative Mythology* (475 s. köv. lap) tanulmányban. Francia fordítása is megjelent ily címmel: *Essai de Mythologie comparee*, Paris-Londres, 1859.

*** *Herabkunft des Feuers und Göttertrankes*, Berlin, 1889. (Új kiadását Ernst Kuhn adta ki 1886-ban.) V. ö. *Der Schuss des Wilden Jägers auf den Sonnenhirsch* (Zeitschrift f. d. Phil. I. 1869, 89—169. lap); *Entwicklungsstufen des Mythos* (Abhandl. d. Berl. Akad. 1873).

† *Der Ursprung der Mythologie*, Berlin, 1860.

†† *Hercule et Cacus: Etude de mythologie comparee* című könyvében, amelyben azt mondja Max Müllernek *Essai de mythologie comparee* című tanulmányáról, hogy „új korszakot jelez a mitológia történetében” (12 lap).

országba is átvitte a teóriát. S ez oly csekély ellenzésre talált, hogy Gruppe* szavai szerint: „volt idő, amikor néhány klasszikus nyelvtudós kivételével, aki a Kelta-tanulmányokat nem ismerte, valamennyi mitológus Max Müller vagy Kuhn tételeiből kiindulva kezdte meg fejtegetéseit”**. Fontos tehát, hogy megvizsgáljuk ezek lényegét és értékét.

Mivel pedig senkise adta elő őket rendszeresebb alakban, mint Max Müller, a most következő fejtegetésben és bírálatban leginkább az ő nyomán haladunk.***

I.

Láttuk, hogy az animizmusnak alattomban értett tétele az, hogy a vallás legalább eredetileg, semmiféle tapasztalati valóságot nem fejez ki. Max Müller az ellenkező tételből indul ki. Szerinte axióma, hogy a vallás alapja a tapasztalás, amelyből minden tekintélyét meríti. „A vallásnak, így mondja, hogy megtarthassa azt a helyét, amely mint Öntudatunk jogos elemét megilleti, érzékelhető tapasztalással kell kezdődnie.” Újra föleleveníti azt a régi tapasztalati elvet, hogy *Nihil est in intellectu, quod non ante fuerit in sensu*, alkalmazza ezt a vallásra és kijelenti, hogy semmi sem lehet a hitben, ami már előbb meg nem volt az érzékiében. Íme, itt van most ez a tétel, amelyet mintha nem érhetne az a súlyos ellenvetés, mellyel az animizmust cáfoltuk. Ebből a szempontból valóban úgy látszik, hogy a vallásnak szükségképen nem bizonytalan és zagyva álom alakjában, hanem a valóságban mélyen gyökerező eszmék és szertartások rendszerében kell megjelennie.

De melyek a vallásos gondolatot szülő érzékletek? Erre a kérdésre segítene felelni a *Védák* tanulmányozása.

* *Die griechischen Kulte und Mythen*, I. 78. lap.

** Azok közé az írók közé, akik elfogadták ezt a fölfogást, kell számítanunk Renan-t is; I. *Nouvelles études d'histoire religieuse*, 1884. 31. I.

*** A *Comparative Mythology* mellett még a következő munkákban fejtette ki Max Müller a vallásról szóló általános elméleteit: *Introduction to the Science of Religion* (1870). *Hibbert lectures* (1878) francia nyelven e címen: *Origine et développement de la Religion. Natural Religion*, Londres, 1889. *Physical Religion*, Londres, 1898. *Anthropological Religion*, 1892. *Theosophy or Psychological Religion*, 1893. *Nouvelles études de Mythologie*. Paris, 1898. Azon kapcsolatok miatt, melyek Max Müller mithológiai teóriáit hozzáfűzik nyelvészeti filozófiájához, a főntebbi tanulmányokat össze kell hasonlítani azokkal a könyveivel, melyeket a nyelvtudománynak és a logikának szentelt; ezek nevezetesen: *Lectures on the science of language*, mely franciául is megjelent *Nouvelles leçons sur la science du langage* és *The Science of Thought* (1887).

Az istenek nevei ebben a könyvben általában köznevek, melyeket még mint ilyeneket használnak vagy legalább még meg lehet határozni az értelmüket. Ezek pedig a természet főbb tüneményeit jelentik. Így *Agni*, India egyik főistenségének neve, kezdetben a tűz kézzel fogható tényét jelentette, ahogy az érzékek észlelik, mindazon mitológiai járulékok nélkül, melyek később átalakították. Még magukban a *Védákban* is használják néha ebben az értelemben a szót; hogy pedig valóban ez volt az eredeti jelentése, mindenesetre bizonyítja az, hogy megmaradt más indo-európai nyelvekben: a latin *ignis*, a litván *ugnis*, az ó-szláv *ognj* nyilvánvalóan az *Agni* közeli rokonai. Hasonlóképpen a *Varuna* isten nevének értelme egészen világos lesz, ha a görög *Ουρανοσ*-szal összehasonlítjuk; ez volt az ég, vagy az ég valamely alakja. A szanszkrit *Dyaus*, a görög *Zeus*, a latin *Ju-ppiter*, a fölnémet *Zio* rokonsága ma már kétségtelen. Azt bizonyítja, hogy e különböző szavak egy s ugyanazon istenséget jelentenek, s a különböző indo-európai népek már ilyenek ismerték ezt, még különválásuk előtt. Már most, *Dyaus* ragyogó eget jelent. Ezek és más hasonló tények, aminőket még lehetne idézni, azt bizonyítják, hogy mind ezen népeknél a természet tárgyai és erői voltak azok az első dolgok, melyekből a vallásos érzés fakadt; ezek voltak az első isteni dolgok. Egy lépéssel tovább menvén az általánosításban, Max Müller azt hitte, hogy alaposan következtetheti, hogy az emberiség vallási fejlődésének általában is ugyanez volt a kiinduló pontja.

Ezt a következtetést csaknem kizárólag a lélektan rendjéből vett okokkal igazolja. Véleménye szerint az a sok különböző látvány, melyet a természet az ember elé tár, kimeríti mindazokat a föltételeket, melyek szükségesek ahhoz, hogy közvetlenül fölkeltsék az értelemben a vallásos eszmét. Az első tekintetre, mondja, melyet a világra vetett, semmire tetszett neki kevésbé természetesnek, mint maga a természet. A természet volt a nagy meglepetés, a nagy ijesztő-rém; örökös pompa és csoda volt. Csak később, amikor állandóságukat, változatlanságukat, szabályos ismétlődésüket fölfedezték, mondták természeteseknek ezen csoda bizonyos vonásait, abban az értelemben, hogy előreláthatók, szabályszerűek, érthetők voltak . . . Már most, ez a roppant birodalom, mely nyitva állt a meglepetés és félelem érzelmei előtt, ez a pompa és csoda, ez a végtelen ismeretlen, mintegy ellentéte az ismertnek ... ez adta az első lökést a vallásos gondolatra és a vallásos nyelvre.* S hogy megvilágítsa gondolatát, a tűzre, erre a természeti erőre alkalmazza, amelynek oly fontos szerepe van *Véda*-vallásban. „Kísértsék meg, mondja, beleillesz-

* *Natural Religion*, 119—120.

kedni gondolatban az őseredeti életnek abba a szakába, a hova szükségképen vissza kell utalnunk a természet-vallás eredetét, sőt kezdetleges fázisait is; könnyen elképzelhetik, micsoda hatással kellett lennie a tűz első megjelenésének az emberi szellemre. Bármily alakban nyilatkozott is kezdetben, akár a villámtól származott, akár két fadarab összedörzsöléséből nyerték, akár szikra alakjában pattant ki a kőből, mégis olyas valami volt, ami mozgott, terjedt, ami ellen védekezni kellett, ami a pusztulást vitte magával, de egyszersmind lehetővé tette a megélhetést télen, védelmet nyújtott éjszaka: tehát támadó, de védőfegyver is volt egyszersmind. Segítségével az ember nem nyersen ette többé a húst, hanem főtt étellel élt. Később ugyancsak a tűz segítségével dolgozták föl az érceket, készítették az eszközöket és fegyvereket; következésképpen nélkülözhetetlen tényezője lett minden műszaki és művészi fejlődésnek. Mi lenne belőlünk még ma is tűz nélkül?*" Az ember — mondja ugyanez a szerző egy másik munkájában — nem érintkezhetik a természettel anélkül, hogy ne lássa, ne érezze roppant kiterjedését, végtelenségét. Minden oldalról ránehezedik és elnyomja az embert. Azon a téren túl, ameddig el tud látni, új távolságok vannak, melyek a végtelenbe nyúlnak; minden pillanatot oly idő előz meg és követ, amelynek nem lehet határokat szabni; a rohanó folyamban véghetetlen erő nyilatkozik, mert semmi sem merítheti ki.** Nincs a természetnek egyetlenegy alakja se, mely föl ne keltene bennünk a végtelenségnek azt a nyomasztó érzését, mely körülfog bennünket és uralkodik rajtunk.*** Már most, ez az érzés lenne a vallások kezdete. †

Ez azonban még csak a csírája.†† A vallás valójában csak akkor alakul ki minden rendes jellemvonásával, mikor ezek a természeti erők már nem elvont alakban nyilatkoznak és mutatkoznak be az emberi értelemnek. Szükséges, hogy átalakuljanak személyes tényezőkké, élő és gondolkozó lényekké, szellemi hatalmasságokká, szóval istenekké; mert általában csakis az ily természetű lényeket szokás imádni. Láttuk, hogy maga az animizmus is kénytelen fölvetni ezt a kérdést s láttuk azt is, hogyan fejtette meg: az emberben lenne valami veleszületett képtelenség arra, hogy az élőt megkülönböztesse az élettelenről, s ugyancsak lenne benne valami legyőz-

* *Physical Religion*, 121. l.; v. ö. 304. l.

** *Natural Religion*, 121 s. kov., 149—155 l.

*** *Natural Religion*, 138 lap.

† Ugyanott, 195—196 lap.

††Sőt Max Müller azt is mondja, hogy ameddig a gondolat nem ment túl ezen a fázison, nagyon kevés olyan jelleg van benne, melyet ma a vallásnak tulajdonítunk (*Physical Relig.* 120 l.)

hetetlen törekvés arra, hogy az élettelen élőalakban képzelje el. Max Müller visszautasítja ezt a megoldást.* Szerinte ezt az átalakulást a nyelv végezte volna el, a gondolatra gyakorolt hatásával,

Könnyen megmagyarázható, hogy ezek a csodás erők, melyek nyugtalanították az embert, aki érezte tőlük való függését, arra ösztönözték őt, hogy gondolkozzék rajtuk; hogy eltűnjék magában: mi ezeknek az erőknek a lényege; hogy igyekezzék világosabb eszmével, szabatosabban meghatározott fogalommal helyettesíteni azt a homályos és bizonytalan érzést, mellyel kezdetben bírt ezekről az erőkről. De, mondja szerzőnk nagyon helyesen,** az eszme, a fogalom lehetetlen szó nélkül. A nyelv ugyanis nem csupán külső burkolata a gondolatnak, hanem belső váza is. Nemcsak arra szorítkozik, hogy kifejezze kifelé, miután már megszületett, hanem a megalkotásában is segít. Mindamellettt egészen sajátos természete van, amiből következik, hogy törvényei nem azonosak a gondolat törvényeivel. Miután tehát részt vesz a gondolat megalkotásában, világos, hogy bizonyos mértékben hat is reá és megváltoztatja az alakját. Ilyen természetű megváltoztatás vagy átalakítás adta volna meg a sajátos jelleget a vallásos képzeteknek is. Gondolkozni ugyanis annyi, mint rendezni, következésképpen: osztályozni eszméinket. Elgondolni, elképzelni a tüzet például annyi, mint a dolognak ebbe vagy amabba az osztályába sorozni azt, oly módon, hogy azt mondhassuk: hogy a tűz ez vagy az, ez és nem más. Viszont másrészt, osztályozni annyi mint megnevezni; mert az általános eszme a valóságban csak abban a szóban s az által a szó által él, amely kifejezi s egymagában képviseli az egyéniségét. A nép nyelvének tehát mindig hatása van arra a módra, ahogy az új dolgokat, amelyeket épen megismert, értelmében osztályozza s következésképpen elgondolja; mert az új dolgok kénytelenek alkalmazkodni a már meglévő keretekhez. Ebből az okból, az a nyelv, melyet akkor beszéltek az emberek, mikor hozzáfogtak, hogy a világegyetem tökéletes ábrázolását megcsinálják, szintén rányomta bélyegét az eszmék ama rendszerére, mely aztán eltörülhetetlen jelleggel született meg.

Ebből a nyelvből, legalább az indo-európai nyelvből tudunk valamit. Bármennyire elvész is a múltban, mostan élő nyelveinkben vannak még olyan emlékek, melyeknek segítségével elképzelhetjük, hogy milyen volt: ezek az emlékek a gyökerek. Ezeket a szó-törzsokeket, melyekből a többi szavak származnak, melyeket használunk, s amelyek az összes indo-európai nyelvek alapján megtalálhatók,

* Ugyanott, 128 lap,

** V. ö. *On the Science of Thought*.

Max Müller úgy tekinti, mint megannyi visszhangját annak a nyelvnek, melyet az illető népek beszéltek különválásuk előtt, vagyis abban a pillanatban, melyben megalakult ez a természet-vallás, amelynek magyarázatáról épen szó van. Már most, van ezeknek a gyökereknek két nevezetes jellegük, melyeket ugyan még csak a nyelveknek ezen egyetlen csoportjában figyeltek meg alaposan, de szerzőnk azt hiszi, hogy a többi nyelvcsaládokban is épen úgy megállapíthatók lesznek.*

Először is a gyökerek tipikusak, vagyis nem sajátos, különleges dolgokat, egyedeket fejeznek ki, hanem típusokat, még pedig fölötté általánosított típusokat. A gondolat legáltalánosabb tárgyait adják vissza; mintegy leszögezve és kristályosítva találjuk meg bennük a szellemnek azokat az alap-kategóriáit, melyek a történelem minden pillanatában dominálják az észbeli életet, s amelyeknek rendszerét oly sokszor igyekeztek már visszaállítani a filozófusok.**

Másodszor, azok a típusok, amelyeknek megfelelnek, nem tárgyak és dolgok típusai, hanem cselekvési típusok. Amit kifejeznek, a cselekvésnek ama legáltalánosabb módjai, melyeket az élő lényeknél s legkivált az embernél figyelhetünk meg: az ütés, a lökés, a dörzsölés, a kötözés, a fölemelés, a szorítás, a mászás, a leszállás, a járás, stb. cselekvése. Más szóval, az ember előbb általánosította és nevezte meg saját cselekvésének főbb módjait, mint ahogy a természet tüneményeit általánosította és megnevezte.***

E túlságos általánosságuk folytán, az őseredetű szavak könnyen kiterjeszthetők voltak mindenféle olyan dologra is, melyet eredetileg nem fejeztek ki; ezt bizonyítja az a mód, ahogyan szülték azt a sokféle szót, mellyel mi, modern európaiak, kifejezzük azokat a véghetetlenül különböző és bonyolultabb eszméket, melyek észbeli rendszerünket alkotják. Az ember tehát, midőn megnevezte a természet dolgait, hogy gondolkodhassak velük, ezeket a szavakat alkalmazta rájuk, noha nem az ő számukra készültek. Azokat a nyilvánulásaikat jelölték meg ezekkel a szavakkal, melyek legjobban hasonlítottak az emberi cselekedetekhez; a villámot elnevezték valaminek, ami megszaggatja a földet, ha lecsap, valaminek, ami tüzet gerjeszt; a szelet valaminek, ami nyög vagy fúj; a napot valaminek, ami aranyozott nyilakat röpít át az űrön; a folyót valaminek, ami szalad, stb. S épen, mivel a természeti tünemé-

* *Natural Rel*, 393 s köv.

** *Physical Rel*, 133. lap. *The Science of Thought*, 219. lap; *Nouvelles leçons sur le langage* II. kötet, 1 s köv. lapok.

*** *The Science of Thought*, 272. lap.

nyeket azonosították ily módon az emberi cselekedetekkel, azt a valamit, amire vonatkoztatták azokat, szükségképpen személyes erők alakjában fogták föl, melyeket többé-kevésbé az emberekhez hasonlóknak képzeltek. Ez csak képletes értelem volt ugyan, de szó szerint vették; s a tévedés nem is volt kikerülhető, mivel akkor még nem volt tudomány, pedig csak ez oszlathatja el az illúziót. Szóval, csupán, csak azért, mert oly elemekből volt alkotva, melyek emberi állapotokat fejeztek ki: nem lehetett a nyelvet a természetre alkalmazni anélkül, hogy képlettessé ne tegyék.* Bizonyos mértékben még ma is arra kényszerít bennünket a nyelv, jegyzi meg Bréal,** hogy ez alatt a szög alatt képzeljük el a dolgokat. „Nem fejezünk ki egyetlenegy eszmét se, még ha egyszerű tulajdonságot jelöl is meg, anélkül, hogy nemet ne adnánk neki; nem beszélhetünk semmiféle tárgyról, akár általánosságban tekintsük, akár nem, anélkül, hogy névelővel meg ne határozzuk; a mondatba foglalt tárgy úgy áll előttünk, mint cselekvő lény, minden gondolat, mint cselekvés és minden cselekedet tartamát, akár átmeneti, akár állandó jellegű, megszabja és határolja az az idő, amelybe az ígét tesszük.” Kétségtelen, hogy tudományos műveltségünk segítségével könnyen helyre igazíthatjuk azokat a tévedéseket, melyeket a nyelv ily módon sugalmazhatna nekünk; de mily hatalmas lehetett a befolyása akkor, amikor semmisse ellensúlyozta! Az anyagi világhoz tehát, aminőnek érzéseink révén tapasztaljuk, a szó egy új világot csatolt, kizárólag szellemi lényekből álló világot, s ezeket maga teremtette minden tárgyból, s ettől fogva úgy tekintette őket az ember, mint a fizikai tünemények meghatározó okait.

Különben még itt sincs vége a nyelv hatásának. Mihelyt meg voltak alkotva a szavak ezen *sui generis* személyiségek megjelölésére, melyeket a népies képzelődés a dolgok mögé bújtatott, az elmélkedés is rávetette magát ezekre a szavakra: a szavak ugyanis mindenféle rejtélyt vetettek föl, s e rejtélyek megoldására eszelte ki az ember a mítoszokat. Megtörtént, hogy egy s ugyanaz a tárgy több nevet is kapott, ama többféle alaknak megfelelően, amelyben a tapasztalásnak megnyilvánult; például, a *Védák*-ban több mint húsz szó van az ég megjelölésére. Mivel pedig a szavak különböztek, azt hitték, hogy ugyanannyi különböző személyiségnek is felelnek meg. Ugyanekkor azonban szükségképpen érezték azt is, hogy ezek a személyiségek rokonságban vannak egymással. Ennek magyarázatára viszont azt képelték, hogy egy családot alkotnak; leszármazási fát, családi állapotot,

* *The Science of Thought*, 327. lap; *Physical Rel*, 125 s köv. lapok.

** *Melanges de mythologie et de linguistique*, 8. lap.

történetet találtak ki tehát számukra. Más esetekben különböző dolgokat jelöltek meg ugyanazon kifejezéssel: s hogy ezt a névazonosságot megmagyarázhatták, azt képzelték, hogy ezek a dolgok egyik a másiknak az átváltozása, s megint új meséket találtak ki, hogy érthetővé tegyék ezeket az átalakulásokat. Vagy pedig, ha valamely szót már nem értettek meg, ismét új meséket alkottak, hogy értelmet adjanak neki.* A nyelv teremtő munkája tehát egyre bonyolultabb alkotásokban folytatódott, s amily mértékben a mitológia minden istent egyre terjedelmesebb és teljesebb életrajzzal ajándékozott meg, azon mértékben öltöttek szabatosabb és határozottabb alakot az isteni személyiségek is, melyeket kezdetben a dolgokkal tévesztettek össze, íme, így támadt volna az isteni képzelet. Az ősök vallása pedig csak az előbbinek a visszatükröződése lenne.** A lélek képzeletében oly okok folytán alakult volna meg, amelyek eléggé hasonlóak a Tylor okaihoz: az egész különbség csak az, hogy Max Müller szerint a lelket nem az álom és az álmok, hanem a halál magyarázatára találták volna ki.*** Később, különböző körülmények hatása következtében, az emberek lelkei, miután a halál megszabadította őket a testtől, lassanként bevonattak az isteni dolgok körébe, † s így végre maguk is istenítették volna. Ez az új kultusz azonban csak egy másodlagos alakulás eredménye lenne. Amit egyébként az is bizonyít, hogy az istenített emberek nagy általánosságban tökéletlen istenek, fél-istenek voltak, akiket a nép mindig meg tudott különböztetni az úgynevezett valódi istenségektől. ††

* Így támadt az a mítosz is, mely szerint Athéné a Zeus fejéből született. (V. ö. Bréal: *Melanges* stb. 16. lap.)

** *Anthropological Religion*, 128—130. lap.

*** A magyarázat egyébként nem ér annyit, mint a Tyloré. Az ember nem képzelhette volna el, hogy az élet megszűnik a halállal. Ebből azt következtette volna, hogy ami él, az tovább is létezik. Nem igen lehet látni, hogy mi gátolhatta volna meg azt a föltevést, hogy egy mozdulatlan test, kiváltképen már teljes fölloszlásban lévő test, megszűnt élni.

† Ezek a körülmények részben esetlegesek: v. ö. a részletekre nézve: *Anthropological Religion*, 351 s. köv.

†† *Anthropological Religion*, 130. lap. Ez azonban nem gátolja Max Müllert abban, hogy a kereszténységben lássa ennek az egész fejlődésnek a tetőfokát. Az ősök vallása, szerinte, fölteszi, hogy az emberben van valami isteni; már most, nem ez az eszme-e alapja Krisztus tanításának? (*Anthrop. Rel.* 378 és köv.) Nem szükséges bizonyítgatnunk, mily képtelen ez a föl fogás, mely a kereszténységet teszi meg a szellem-kultusz koronájának.

II.

A most kifejtett elmélet részben bizonyos számú nyelvészeti tételen nyugszik, melyeket megvitattak és még ma is vitatnak. Kétségbe vonták sok olyan azonosság valódiságát, amit Max Müller megállapítani vélt ama nevek között, melyekkel az isteneket jelölik meg a különböző indo-európai nyelvek. Legkivált kétségbe vonták azt a magyarázatot, melyet nekik adott; fölvetették a kérdést, hogy ezek a szavak, ahelyett, hogy egy nagyon is kezdetleges, ősi vallás bizonyítékai lennének, nem inkább közvetlen kölcsönzés vagy természetes találkozások késői eredményei-e?* Másrészt ma már nem fogadják el azt a föltevést, hogy a gyökerek elszigetelt állapotban, mint önálló valóságok voltak meg, s következésképpen nem is lehet belőlük, még föltételeken se, újra megcsinálni az indo-európai népek őseredeti nyelvét.** Végre, a legújabb kutatások azt látszanának bizonyítani, hogy nem minden Veda-istenség jellege volt oly kizárólagosan naturalista, aminőt Max Müller és iskolája tulajdonítottak nekik.*** Mi azonban mellőzzük ezeket a kérdéseket, melyeknek eldöntésére nem vagyunk illetékesek, s áttérünk a rendszer általános elveire. Fontos érdek egyébként, hogy ne keverjük össze nagyon szorosan a naturalista eszmét ezekkel a vitás tételekkel; mert egész csomó tudós elfogadja, akik pedig nem ismerik el a nyelvnek azt a túlnyomó szerepét, melyet Max Müller tulajdonít neki.

Bizonyára mindenki nehézség nélkül megengedi, hogy az embert érdekelte annak a világnak a megismerése, mely körülveszi őt, s következésképpen az is természetes, hogy csakhamar elmélkedni kezdett róla. Azoknak a dolgoknak az összesége, amelyekkel közvetlenül érintkezett, sokkal szükségesebb volt neki, semhogy ne igyekezett volna kifürkészni a természetüket. De ha, ahogy a naturalizmus állítja, ezekből az elmélkedésekből született meg a vallásos gondolat, érthetetlen, hogyan élhette túl az első kísérleteket, melyek vele tétettek s hogyan szerveződhetett tartós módon. Az az állandóság, amellyel fönmaradt, evvel a magyarázattal érthetetlen.

S valóban, ha szükségünk van arra, hogy megismerjük a dolgokat, ez csak azért van, hogy a természetüknek megfelelő módon

* Lásd erre vonatkozólag azt a fejtegetést, mellyel Gruppe: *Die griechischen Kulte und Mythen* című könyvében (79—184. lapokon) boncolja Max Müller föltevéseit.

** Lásd Meillet: *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, 2-ik kiadás, 119. lap.

*** Meillet: *Le Dieu Iranien Mithra*, Journal Asiatique X, 1-ső szám, 1907 július-augusztus, 143 s köv. lapok.

cselekedhessünk. Már pedig az a képzet vagy magyarázat, melyet a vallás, különösen kezdetben, a világegyetemről ad, nagyon is tökéletlen és csonka arra, hogy időlegesen hasznos szokásokat ébreszthetett volna. A dolgok ugyanis távolról sem oly élő és gondolkozó lények, öntudatok, olyan személyiségek, mint azok, melyekből a vallásos képzelődés a kozmikus tünemények erőit alkotta. Az ember tehát, ha ily alakban képzelte s ezen fogalmak szerint bánt velük, nem használhatta fel őket céljaira. Avval, hogy imádkozott hozzájuk, hogy ünnepeket ült tiszteletükre vagy áldozott nekik, hogy böjtölt és sanyargatta magát: nem gátolhatta meg őket, hogy ártsanak neki, se pedig saját szolgálatába nem kényszeríthette őket. Annyit legalább is elismerhetünk, hogy az ilyen eljárások csak nagyon kivételesen, hogy úgy mondjuk, csoda útján hozhattak eredményt. Ha tehát a vallás létjoga az volt, hogy oly képzetet adjon nekünk a világról, mely vezetőnk legyen a vele való érintkezésben, akkor ezt a hivatását nem bírta teljesíteni, s az emberek csakhamar észre is vették volna ezt: a kudarcok, melyek végtelenül gyakoribbak voltak, mint a sikerek, figyelmeztették volna az embereket, hogy hamis úton járnak s a vallás, melyet minduntalan megingattak volna a tapasztalás nyomán rázúduló cáfolatok, nem maradhatott volna fenn. Ha valóban annak szüksége hozta létre, hogy megértvén a világot, alkalmazkodni tudjunk hozzá, akkor rövid lett volna az élete; mert ez a szükséglet, amelyet inkább összetört, semhogy kielégített volna, csakhamar visszahúzódtott volna, hogy máshol és más eszközökkel keresse azt a kielégítést, amelyre rászorult.

Kétségtelen, hogy a tévedés néha állandósulhat a történelemben; de, ha csak kivételes körülmények nem játszanak közre, szükséges evégből, hogy gyakorlatilag igaz legyen, vagyis, ha nem is ad elméletileg tökéletes képzetet azokról a dolgokról, amelyekre vonatkozik, azért elég jól fejezze ki azt a módot, ahogy, akár jó, akár rossz irányban hatnak ránk. Ily körülmények között, legalább nagyjában, megfelelnek azok a mozgalmak, melyeket meghatároz s következőképpen érthető, hogy a tapasztalás bizonyítékai ellenében is fennmaradhat.* De az oly tévedés, kiváltképpen pedig az oly tévedések organizált rendszere, amelyek csak gyakorlati tévedésekre vezetnek s másra nem is vezethetnek, semmiképpen se életképes. Már pedig mi közösség van azok közt a szertartások közt, melyekkel a hívó a ter-

* Ez az eset áll, például azokra az elméletekre, melyekkel a régi orvostudomány megmagyarázta azokat a gyakorlati eljárásokat, amelyek önmagukban véve csakugyan hasznosak voltak. A népies bölcsesség számos igazsága szintén ide tartozik.

mészetre iparkodott hatni, s azok közt az eljárások között, melyeknek használatára a tudomány tanított bennünket s a melyek, ma már tudjuk, egyedül hatékonyak? Ha az ember ezt várta a vallástól, nem érthető, hogyan maradhatott fenn, ha csak ügyes mesterkedők meg nem gátolták az embert annak megismerésében, hogy a vallás nem adhatja meg, amit tőle vár. Tehát ezúttal is vissza kell térnünk a XVIII. század szimplista magyarázataihoz.*

A naturizmus tehát csak látszólag menekül attól az ellenvetés-től, melyet imént az animizmus ellen emeltünk. Ez szintén hallucinatórius képzetek rendszerévé teszi a vallást, mivel roppant metaforává silányítja, amelynek tárgyi értéke nincsen. Kétségtelen ugyan, hogy a valóban jelöli meg kiinduló pontját, vagyis azokban az érzékletekben, melyeket a természet tüneményei keltenek bennünk; de az érzékletek a nyelvnek varázshatása következtében legott csapongó képzetekké változnak. A vallásos gondolat csak azért ölelkezik a valósággal, hogy rögtön sűrű fátyolt vessen rá, s ez elfödje igazi alakjait; ez a fátyol pedig ama mesés hitelvek tarka-barka szövedéke, melynek fonalát a mitológia ereszti. A hívő tehát, mint a lázas beteg, oly lényeket és dolgokat lát benépesedett környezetében, amelyek csak szavakban élnek. Ezt különben maga Max Müller is elismeri, mert a hitregékben a gondolat valamely betegségének a szüleményeit látja. Kezdetben a nyelv betegségének tulajdonította őket; de, szerinte, a nyelv és a gondolat nem választható külön. Ami tehát áll az egyikre, áll a másakra is. „Amidőn, mondja, megkísértetem röviden jellemezni benső természetében a mitológiát,

* Ez az érv nem vonatkozik azokra, akik a vallásban bizonyos rendszert (nevezetesen higiénát) látnak, melynek szabályait képzelt lények szentesítése alá helyezik, de amely, magában véve, jó alappal bír. Mi azonban nem vitatkozunk erről a tarthatatlan fölfogásról, melyet rendszeres módon valóban sohase is védelmeztek olyanok, akik csak némileg is jártasak a vallások történetében. Nehéz elhiteni, hogy miben is használtak a felszentelés rettentő szertartásai az egészségnek, melyet veszélyeztetnek; mennyiben higiénikusak azok az edelre vonatkozó tilalmak, melyek nagy általánosságban tökéletesen egészséges állatokat tiltanak meg; mennyiben tették szilárdabbá a házat azok az áldozatok, melyek a házépítésnél szokásban voltak; mennyiben hozhatott esőt az, hogy az ágakat rázták stb., stb. Kétségtelen, hogy vannak vallási szabályok, melyeknek egyidejűleg gyakorlati hasznuk is van. De ezek elvesznek a többiek tömegében s gyakran az általuk tett szolgálatok se voltak ellenérték nélkül. Ha van vallási fertőtlenítés, van vallási fertőzés is, mely ugyanazon elvekből származik. Az a szabály, mely meghagyja, hogy távolítsák el a halottat a mezőről, mert rettegett szellem székel benne, gyakorlatilag hasznos. De ugyanez a hit parancsolja, hogy a rokonok ápolják magukat a rothadó testből eredő folyadékkal, mert az a hit róla, hogy kiváló bűverő van benne. Gyakorlati szempontból a mágiának több haszna volt, mint a vallásnak.

inkább a nyelv, semmint a gondolat betegségének neveztem azt. De mindazok után, amiket *La Science de la pensée* című könyvemben a gondolat és a nyelv el nem választhatóságáról s következésképpen a nyelv és gondolat betegségének tökéletes azonosságáról mondtam, azt hiszem, hogy semmiféle félreértés nem volt lehetséges többé . . . Úgy képzelni a legfőbb Istent, mint aki minden bűnt elkövet, akit az emberek rászednek, aki civódik feleségével és veri gyermekeit: bizonyára a gondolat rendellenes állapotának vagy betegségének, avagy helyesebben: jellegzetes örültségnek a jele.”* S ez az okoskodás nem csupán Max Müller és a teóriája ellen érvényesül, hanem magának a naturizmusnak az alapelve ellen is, akárhogyan alkalmazzuk. Bár mit tegyünk is, ha a vallás főcélja az, hogy a természet erőit kifejezze, lehetetlen, hogy egyebet lássunk benne csalóka képzetek rendszerénél, amelynek fönmaradása, ennek folytán, érthetetlen.

Max Müller ugyan ki akart bújni ez alól az ellenvetés alól, melynek súlyát érezte, még pedig avval, hogy gyökeresen külön választotta a mitológiát a vallástól, s az előbbit kívül helyezte az utóbbin. Azt követeli, hogy a „vallás” elnevezést csakis azokra a hitelvekre korlátozzuk, melyek az egészséges erkölcsan szabályainak s az észszerű teológia tanításainak megfelelnek. A mítoszok ellenben élősdie fejlemények lennének, melyek, a nyelv varázshatása folytán, beoltódtak ezen alapképzetekbe s eltorzították őket. így a Zeus dogmája vallásos lenne annyiban, amennyiben a görögök Zeusban látták a legfőbb istent, az emberiség atyját, a törvények védelmezőjét, a bűnök bosszulóját stb.; ellenben mindaz, ami Zeus életrajzára vonatkozik, házasságai, mindenféle kalandjai, már mitológia.**

Ez a megkülönböztetés azonban önkényes. Ha kivonjuk a valásból a mítoszt, ugyancsak ki kell vonnunk belőle a rítust is. Az ismert vallások közt ugyanis egyetlen egy sincs, melyben a szertartások nem oly meghatározott személyiségeknek szólnának, amelyeknek nevük, jellemük, meghatározott tulajdonságaik, történetük vannak. Változnak is a szertartások az egyes személyiségek szerint; következésképpen szoros azonossági kapcsolatban vannak a mithosszal, mely — megalkotván a lényegél meghatározó történetet — megteremtette magát ezt a személyiséget is. A kultusz, mellyel az isten-

* *Etudes de mythologie comparée*, 51—52. lap.

** Lásd *Nouvelles legons sur la science du langage*, II. 147. lap és *Physical. Rel.*, 276 s. köv. Ugyanily értelemben ír Bréal, *Melanges* stb. 6. 1. lap: »Hogy a mitológia eredetének kérdését szükséges mértékben megvilágíthassuk, gondosan külön kell választanunk az isteneket, akik az emberi értelem közvetlen alkotásai, a meséktől, melyek csak közvetett és önkénytelen szülemények.»

ségnek hódolnak, mindenütt attól a jellegtől függ, melyet neki tulajdonítanak. Ezt a jelleget pedig a mítosz határozza meg. Sőt az is gyakran megesik, hogy a rítus nem egyéb, mint a gyakorlatilag érvényesített mítosz; keresztény áldozás nem választható el a húsvéti mítosztól, mely az értelmét megadja. Ha tehát minden mitológia bizonyos szóbeli *delirium* szülötte, akkor az imént fölvetett kérdés újra áll a maga teljes egészében: a kultusz léte s főként a fönmaradása, megmagyarázhatatlan. Nem érthető, hogyan folytathatták az emberek századokon át ily hiábavaló dolgok üzését. S az isteni alakoknak nem csupán sajátos vonásait határozzák meg így a mítoszok; lényegileg mitikus maga az az eszme is, hogy vannak istenek, szellemi lények, akik a természet különböző osztályainak az élén állanak, akármily módon képzeljük is el őket.* Már pedig, ha lehántjuk a múlt vallásairól mindazt, ami a kozmikus erők alakjában fölfogott istenek képzetére vonatkozik, mi marad meg? A magánvaló istenség, a túlvilági hatalom eszméje, melytől az ember függ s amelyre támaszkodik? De ez a filozofikus és elvont fölfogás sohase valósult meg, mint ilyen, egyetlenegy történeti vallásban se; a vallások tudományára tehát érdektelen.** Ne tegyünk tehát különbséget a vallási hitelvek között, ne tartsuk meg egy részüket, mert helyeseknek és józanoknak látszanak s ne vessük el más részüket, mintha méltatlanok lennének a vallásos névre, csupán csak azért, mert sértenek és megbotránkoztatnak bennünket. Valamennyi mítosz, még azok is, melyeket legesztelenebbeknek tartunk, tárgya volt a hitnek.*** Az ember

* Max Müller beismerésére lásd: *Physical Rel.*, 132. lap; v. ö. *Mithologie comparée*, 58. lap: „Az istenek, mondja, csak *nomina* és nem *numina*: nevek, lény nélkül és nem lények, név nélkül”.

** Igaz, hogy Max Müller föntartja, hogy a görögök szemében „Zeus a mithológiai elhomályosítások dacára is, a legfelsőbb istenség neve volt és maradt”. (*Science du langage*, II, 173. lap.) Nem vitatkozunk ezen az állításon, noha történelmileg nagyon is vitatható; de bizonyos, hogy Zeusnak ilyenén fölfogása csak egyetlen fénysugár a görögök többi más vallási hitelvei között.

Különben, egy későbbi munkájában, maga Max Müller szintén, még az általában vett isten képzetét is, teljesen nyelvi folyamat eredményének, tehát mitológikus tákolmányának mondja (*Physical Rel.* 138. lap).

*** Kétségtelen, hogy a szoros értelemben vett mítoszok mellett mindig voltak mesék is, amelyeket nem hittek vagy legalább nem oly módon és mértékben hittek s amelyeknek ennél fogva, nem is volt vallásos jellegük. A határvonal a mítosz és mese között egyébként ingadozó és nehezen vonható meg. Ez azonban nem ok arra, hogy az összes mítoszokból meséket csináljunk, amint, hogy az se jut eszünkbe, Hogy az összes meséket mítoszokba avassuk. Legalább egy olyan jellemvonás van, amely, sok esetben, elegendő a vallásos mítosz megkülönböztetésére: viszonya a kultuszhoz.

épen úgy hitt bennük, mint saját érzékleteiben; szerintük igazította életét és viselkedését.

De, fogják mondani, akármily módon magyarázzák is a vallásokat, az bizonyos, hogy ezek félreismerték a dolgok valódi természetét; a tudományok bebizonyították ezt. Következésképen, az eljárásnak azok a módjai, melyeket előszabtak vagy tanácsoltak az embernek a világgal való érintkezéseiben, csak ritkán járhattak eredménnyel; mosakodásokkal nem lehet meggyógyítani a betegséget, se pedig áldozatokkal vagy énekekkel a jó termést biztosítani nem lehet. Úgy látszik tehát, hogy egyetlenegy rendszer se térhet ki ez elől az ellenvetés elől.

Mindamellet van bizonyos magyarázat, amelybe ez se kapaszkodhatnék bele. Tegyük föl, hogy egészen más természetű szükségletet elégíti ki, mint az, mely az érzékelhető dolgok iránt él bennünk; akkor nem forog abban a veszedelemben, hogy meggyöngül, csupán csak azért, mert nem elégíti ki, vagy rosszul elégíti ki ezt a szükségletet. Ha a vallásos hit nem azért született, hogy összhangba hozza az embert az anyagi világgal, akkor azok a nehézségek, melyek elébe tolultak a világgal való küzdelmében — még azok is, melyekért közvetlenül a vallás felelős, — nem támadják meg forrásában, mert más forrásból táplálkozik. Ha nem e fajta okok folytán jutott el az ember a hitig, akkor hinni fog még akkor is, ha a tények már megcáfolták ezeket az okokat. Sőt az is megérthető, hogy a hit elég erős, nem csupán arra, hogy elbírja ezeket az ellentmondásokat, hanem arra is, hogy még akkor is tagadja őket, ha csakugyan valók, hogy meggátolja a hívőt fontosságuknak észrevezésében s így tegye őket ártalmatlanná a vallásra nézve. Ha ugyanis a vallásos érzés erős, akkor nem ismeri el, hogy a vallás tévedhet, s könnyen talál oly magyarázatokat, melyek mentesítik, fölmentik a vallást. Ha a szertartás nem hozza meg azt az eredményt, melyet vártak tőle, azt fogja hinni az ember, hogy rosszul végezték, hogy valami észre nem vett hibát követtek el, hogy valami ellenséges istenség lépett közbe. Evégből azonban szükséges, hogy a vallásos eszmék ne oly érzésben gyökerezzenek, melyet a tapasztalat csalódásai megsértenek; mert akkor honnan nyerhetnék ellentálló erejüket?

III.

Sőt mi több, még akkor, ha az embernek, minden kudarc dacára is, meg lettek volna az okai arra, hogy ragaszkodják a kozmikus tüne-
menyeknek vallási jelképekben való kifejezéséhez, ezeknek még akkor is olyan természetűeknek kellett volna lenniök, hogy ezt az értelme-

zést sugalmazzák. De honnan kapták volna ezt az erőt? Itt ismét ama tételek egyikével állunk szemben, amelyek csak azért nyilvánvalóak, mert még nem fogták őket bíráló alá. Olyan igazságnak állítják elének, amelynek szinte a bizonyítása is fölösleges, azt, hogy a fizikai erők természetes játékában minden megvan, ami csak szükséges arra, hogy fölkelte bennünk a szentnek eszméjét; de, ha kissé közelebbről vizsgáljuk az egyébként sommás okokat, melyekkel ezt az állítást igazolhatni hiszik, rájövünk, hogy az csak előítélet.

Beszélnék arról a csodálkozásról, melynek meg kellett szállnia az embereket, amily mértékben fölfedezték a világot. De, először is, a természet életét olyan szabályszerűség jellemzi, mely szinte egyhangúsággá fajul. A nap minden reggel fölkel a szemhatáron és minden este lenyugszik; a hold minden hónapban ugyanazokon a változásokon megy keresztül; a folyó szakadatlan egyformasággal folyik medrében; ugyanazok az évszakok ugyanazokat a benyomásokat hozzák meg rendes időközökben. *Eadem sunt omnia semper*. Kétségtelen, hogy itt-ott megesnek váratlan események is: ilyen a napfogyatkozás vagy a hold eltűnik a felhők mögött, a folyó kiönt, stb. De ezek a mulékony zavarok ugyancsak mulékony benyomásokat adhatnak csupán, melyeknek emléke idővel elmosódik; következésképpen nem lehetnének alapjai az eszmék és szertartások azon állandó és szabatos rendszereinek, melyek a vallásokat alkotják. Rendes körülmények között egyforma a természet folyása s az egyformaság nem hozhat létre erős indulatokat. Tehát, midőn úgy képzeljük, a vadembert, hogy a természet csodái álmélkodással töltik el, voltaképpen sokkal későbbi keletű érzéseket viszünk vissza a történelem kezdetére. A vadember sokkal jobban megszokta ezeket a csodákat, semhogy nagyon meglephetnék őt. Kultúra és elmélkedés szükséges ahhoz, hogy lerázzuk a megszokásnak ezt az igáját s fölfedezzük mind azt, ami csodás van magában ebben a szabályszerűségben is. Különben, ahogy ezt már előzőleg is megjegyeztük, az, hogy megcsodáljuk, magában véve még nem elegendő arra, hogy szentnek is lássék előttünk valamely tárgy, mintha meg lenne bélyegezve avval a sajátos jelleggel, mely minden vele való közvetlen érintkezést a szentségtörés és megfertőzés látszatában tüntet föl. Aki a csodálkozó meglepetés benyomásaival téveszti össze, az félreismeri a vallásos érzésben rejlő sajátos valamit. De, mondják, a csodálat hiányában is van egy oly benyomás, melyet szükségképpen éreznie kell az embernek a természettel szemben. Nem érintkezhetne vele azon érzés nélkül, hogy az emberre ne nehezednék, fölébe ne kerekednék. Agyonnyomja a végtelenségével. Úgy tetszik, hogy az embert körülfogó végtelen úr, a jelen pillanatot megelőzőt és követő

végtelen idő, továbbá azon erők érzése, melyek végtelenül hatalmasabbak, mint azok, amelyekkel ő rendelkezik, azt az eszmét keltik benne, hogy van rajta kívül egy végtelen hatalom, amelytől függ. Már most ez az eszme, mint lényeges elem, nyilatkozik az istenről alkotott fogalmunkban.

De ne feledkezzünk meg magáról a kérdésről. Azt kell megtudnunk, hogyan juthatott az ember arra a gondolatra, hogy a valóságban a dolognak két, gyökeresen különböző s egymással össze nem hasonlítható kategóriájuk van: egyfelől a szent dolgok, másfelől a világiak. Már most, hogyan kelthetné föl bennünk a természet szemlélete ennek a dualitásnak az eszméjét? A természet mindig és mindenütt hasonló önmagához. Nem határoz, hogy a kiterjedése végtelen; ama szélső határon túl, a meddig ellát a szemem, nem különbözik attól, ami a határon innen van. A tér, melyet a szemhatáron túl elképzelek, megint csak tér, hasonló ahhoz, amelyet látok. Az az idő, amely vég nélkül folyik, teljesen ugyanoly pillanatokból áll, mint aminőket átéltem. A kiterjedés épen úgy, mint a tartam, lényegileg azonosak: ha azoknak a részeknek, amelyekhez hozzáférhetett, nincs önmagukban szent jellegük, hogyan lehetne meg ez a többiekben? Az a tény, hogy közvetlenül nem esnek érzékeim alá, nem elegendő arra, hogy átváltoztassa őket.* Azért, hogy korlátlanul hozzáadok önmagához a természetből, még nem léptem ki a természet köréből. A világi dolgok világa, még ha végtelen is, csak világi világ lehet. Azt mondják, hogy a fizikai erők, melyekkel az ember érintkezik, meghaladják az ő erőit? De a szent erők nem csupán nagyobb hatályukkal különböznek a világiaktól, ezek mások: olyan *sui generis* tulajdonságaik vannak, aminők az utóbbiaknak nincsenek. Ellenkezőleg, mindazok melyek a világegyetemben működnek, ugyanazon természetűek: azok is, amelyek bennem vannak, valamint azok is, amelyek rajtam kívül vannak. Különbözhetnek fokban; néha egyenlőtlen lehet működésük hatása, de hatásaikban melyeket okoznak, jellegzetességükben, melyet kidomborítanak, semmi sincs ami arra bírhatna bennünket, hogy ily élesen elkülönöztött osztályokba sorozzuk őket. Ha vallás csakugyan

* Max Müller különben igazán visszaél nyelvezetében a szavakkal. Az érzéklő tapasztalat, mondja, legalább bizonyos esetekben, föltételezi, »hogy az ismeretlen túl van valami ismeretlen, valami, amit, szíves engedelmmükkel, végtelennek nevezek». (*Natural Rel*, 196. lap; v. ö. 218. lap: *The unknown or the infinite*.) Az ismeretlen nem szükségképen végtelen is, amint hogy a végtelen se szükségképen ismeretlen, mert megeshetik, hogy az ismeretlen minden részében hasonló önmagához s következésképen ahhoz, amit belőle ismerünk. Azt kellene tehát bebizonyítani, hogy az, amit belőle érzékelünk, különbözik attól, amit nem érzékelünk belőle.

annak szükségéből keletkezett, hogy megokoljuk a fizikai tünetényeket, akkor azok az erők, melyeket erre a célra gondoltak volna ki, semmivel se lennének szentebbek, mint azok, melyeket a mai tudós állapít meg, hogy ugyanazokat a tényeket megmagyarázza, vagyis nem lennének szent lények, s következésképpen vallás se lenne.*

Továbbá, még ha föltesszük is, hogy az „agyony nyomás”-nak ez az érzése valóban sugalmazta a vallásos eszmét, semmiesetre se lehetett volna ez a hatása az őseimre; mert neki nincs meg ez az érzéke. Semmiképpen se tudja, hogy a kozmikus erők ennyire fölötte állanak az ő erőinek. Mivel a tudomány még nem jött el, hogy szerénységre tanítsa, oly hatalmat tulajdonít magának a dolgokon, amivel nem bír, de amelynek illúziója elegendő arra, hogy ne érezze magát általuk elnyomottnak. Azt hiszi, hogy alkalmilag törvényt szabhat az elemeknek, hogy szárnyára bocsájthatja a szelet, ha a fák ágait rázza, hogy megindíthatja az esőt, ha utánozza az eső cseppegésének hangját, hogy egy mozdulatával megállítja a napot** stb. Maga a vallás is hozzájárul, hogy megadja neki ezt a biztosságot; mert az a véleménye róla, hogy a vallás természetfölötti erőkkel fegyverezheti fel őt. A szertartások, részben, arra szánt eszközök, hogy segítségükkel reáerőszakolhassa akaratát a világra. Tehát a vallás korántse abból származik, mintha az ember saját csekélységét érezné a természettel szemben, hanem inkább az ellenkező érzésből táplálkozik. Ez a megjegyzés nem csupán az alsóbbrendű vallásokra alkalmazható; végeredményben még a legmagasabbrendű végcélja is az, hogy megnyugtassák az embert a dolgokkal folytatott küzdelmeiben. Azt hirdetik, hogy a hit magában véve elég hatalmas erő arra, hogy „fölforgassa a hegyeket”, vagyis hogy leigázza a természet erőit. Már most, semmiből semmi se lesz. Ahhoz, hogy a vallások az önbizalomnak ezt az érzését sugalmazhassák, kell, hogy őket magukat is ez éltesse; kell tehát, hogy belőle származzanak, nem pedig, hogy az ellenkező érzésben gyökerezzenek. Ha az ember tökéletesen elnyo-

* Max Müller is önkénytelenül elismeri ezt bizonyos helyeken. Bevallja, hogy kevés különbséget lát az *Agni*, a tűz istenének képzete s az éther képzete közt, mellyel a modern fizikus a fényt és a hőt magyarázza (*Physical Rel.* 126—127. lap). Másutt visszavezeti az istenség képzetét az *agency* (138. lap) vagy az okozatiság képzetére, amely pedig természetes és világi. Az a tény, hogy a vallás az itt képzelt okokat személyes erők alakjában képzeli, még nem elegendő annak magyarázatára, hogy szent jellegük van. A személyes erő világi is lehet, tanú rá az ember.

** Például, ha követ teszünk a fára bizonyos magasságban. Lásd azt a néhány erre vonatkozó esetet Frazer könyvében, *Golden Bough*, 2-ik kiadás, 115, 117, 119. lap.

mottnak érezte volna magát a világ által, a világgal való érintkezéséből is csak az elnyomottság érzetét meríthette volna: ezt a benyomást fejeznék ki a vallások is. Ha ellenben bizonyos uralmat adnak a természetnek, akkor másutt van a forrásuk s nem a gyöngeség és tehetetlenség érzésében.

Különb, ha a természet dolgai valóban szent lényekké válnának, impozáns alakjuk, vagy a bennük nyilatkozó erő arányában, akkor meg kellene állapítanunk, hogy a napot, a holdat, az eget, a hegyeket, a tengert, a szeleket, szóval a nagy kozmikus hatalmakat emelték volna elsősorban erre a méltóságra; mert ezeknél nincs rátermettebb arra, hogy az érzésekre és a képzeletre hasson. A valóság pedig az, hogy mindezeket csak később iktatták az istenségek sorába. Az első lények, amelyeknek kultusszal hódoltak — ennek számos bizonyítéka lesz a következő fejezetekben — silány növények, vagy olyan állatok voltak, amelyekkel szemben az ember legalább is egyenlő lábón áll; ilyenek: a kacska, a nyúl, a kenguru, az emu, a gunár, a gyík, a hernyó, a béka stb. Tekintélyük, varázsuk tehát nem tárgyi tulajdonságaikból folyik, hanem kívülről ruházott rájuk, valami külső ok hatása folytán, amely más formának tünteti föl őket, mint aminők valóban s rájuk nyomja a szent jelleget. A vallásokat teremtő erő tehát ez a külső ok, amelynek természetét még nem ismerjük, de amelynek létezését föltehetjük.

Befejezés.

Bármily ellentétes is látszólag, végső következtetésében, az a két rendszer, melyet az imént tanulmányoztunk, egy lényeges pontban mégis összevág: a kérdést ugyanis mindakettő azonos alakban állítja föl. Az isteninek képzetét mindakettő azokból az érzésekből igyekszik megalkotni, melyeket bizonyos természeti, akár fizikai, akár élet-tani tünemények ébresztenek föl bennünk. Az animisták szerint az az álom, a naturisták szerint bizonyos kozmikus nyilvánulások lettek volna a vallási fejlődés kiinduló pontjai De, mind ezek, mind amazok szerint, a természetben — akár az ember, akár a mindenség természetében — kell keresni annak a nagy ellentétnek az okát, mely a világot a szenttől elválasztja.

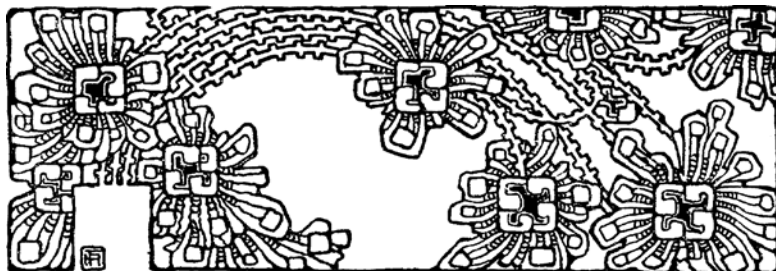
Ámde ez a vállalkozás lehetetlen: valósággal föltételezi a teremtést *ex nihilo*. A közönséges tapasztalat ténye ugyanis nem adhatja oly valaminek az eszméjét, amelynek jellege az, hogy külön van választva a közönséges tapasztalástól. Az ember, akárminőnek látja is önmagát álmaiban, mégis csak ember. A természeti erők, ahogy érzéseink fölfogják őket, csak természeti erők, akármekkora is a

hatékonyságuk. Ebből folyik az a közös kritika, mellyel mind a két elméletet cáfoltuk. Hogy megmagyarázhatnák, hogy a vallásos gondolatnak ezek az állítólagos tényei hogyan ölthették föl azt a szent jelleget, melyet tárgyilagosan semmire támogat, föl kellett tenni, hogy a hallucinatórius képzetek egész világa helyezkedett fölébük, a föl ismerhetetlenségig átalakította őket s tiszta fantazmagóriával helyettesítette a valóságot. Az egyiknél az álom illúziói hajtották volna végre ezt az átalakulást; a másikonál az én által létrehívott képzetek pompás és üres serege. De mindakét esetben lázasan álmodó értelmezés eredményét kell látnunk a vallásban.

E kritikai vizsgálatból tehát kialakul egy pozitív eredmény. Miután se embernek, se a természetnek önmagában nincs szent jellege, más forrásból bírja ezt mindenik. Az emberi egyéniségen és a fizikai természetén kívül kell tehát lennie valami más valóságnak, amelyhez viszonyítva a lázas álomnak ez a faja, mely bizonyos értelemben egészen vallás, értelmet kap és jól megalapozottnak látszik. Más szóval, azontúl, amit naturizmusnak és animizmusnak neveznek, kell lennie egy másik, sokkal alaposabb és őseredetibb kultusznak, amelynek az előbbieket valószínűleg csak leszármazott alakjai vagy sajátos nyilvánulásai.

Émile Durkheim.

A magyar polgárság az osztályharcban.*

A mikor nem szociológusnak, hanem inkább újságírónak módjára a magyar polgárságnak az osztályharcban való állásáról néhány szót szólni akarok, mindenekelőtt alázatosan bocsánatot kérek előadásomnak címéért. Nem az a helyes cím, hogy a *Magyar polgárság az osztályharcban*, hanem az lenne a helyes cím, hogy *A magyar polgárság gyávasága és élnetlensége az osztályharcban*, amivel azután az előadást magát be is lehetne fejezni, mert elmondaná maga a cím mindazt, amit erről a témáról elmondani lehet és elmondani kell. Ámbátor még ez is rossz cím lenne. A helyes cím az volna, hogy *A magyar polgárságnak gyávasága és élnetlensége a többi osztályok harcában*. Meri a teljes valóság az, hogy a magyar polgárság nemcsak gyáva, nemcsak élnetlen, de valóságos osztályharca nincs is. És az alatt az idő alatt, amelyet mi a mi korunkban áttekinteni tudunk, nem is volt. Mindig meghunyászkodott és sohasem merte a maga érdekeit érvényesíteni.

Pedig a többi osztálynak van harca. Erős és brutális. Hogy ezt a harcot az osztályok letagadják, természetes dolog. Az osztályharcnak egyéb fegyverei között mindig az volt az egyik fegyvere, hogy letagadta a létezését és fájt neki, ha mások reámutattak az ő küzködésére. Az osztályharc mindig azon iparkodott, hogy letagadja önmagát és mindig, ma is, megakarta bélyegezni azokat, akik osztályharcukat nyíltan emlegették, akik nyíltan beismerni merték, hogy ők osztályharcot vívnek.

A munkásság volt az első, amely nyíltan, becsületesen és férfiasan beismerte és beismeri, hogy igenis osztályharcot vív.

Szerző előadta a *Társadalomtudományi Társaság*-nak április hó 13-án tartott ülésén.

Ez a letagadás különben természetes dolog. A hatalmasoknak az osztályharca, az államnak a kihasználása egyfelől és másfelől küzdelem az ellen, hogy a köznek a jótéteményeibe, abba, amit az összesség nyújtani tud, mások be ne furakodjanak. Akik uralmon vannak, a dolog természete szerint mindig igyekeznek akként feltüntetni a helyzetet és akként feltüntetni a dolgoknak rendjét, akár jogi, akár teológiai okokkal, mintha a világnak fejlődése megállott volna, mintha a történelem avval, hogy ők bejutottak az alkotmányok úgynevezett sáncái közé, be lenne záródva és ezentúl az lenne az egyetlen helyes, a közérdeknek, a nemzetnek és nem tudom micsoda nagy fogalomnak megfelelő alakulás, hogy azok, akik máig kívül vannak az ajtón, ezentúl is kívül maradjanak. Érthető, hogy ebbéli törekvésükben iparkodnak nemcsak kirekeszteni azokat, akik még kívül vannak, de iparkodnak becstelennek és tisztességtelennek is feltüntetni minden olyan törekvést, amely ezen az ajtón bejutni és evvel a bejutással az ő részüket csorbítani kívánja.

Ez a magyarázata annak, hogy folytatják erősen és brutálisan a maguk osztályharcát azok, akik hatalmon vannak, a még több hatalomért, a még több kenyérért és a még több jóért, de mikor én is ugyanazt akarom tenni, mint ők, és amikor beismerem nyíltan és becsületesen, hogy én magamért, a magam érdekeiért vagy a magam osztályáért harcolni kívánok: akkor vezércikket írnak rólam és kijelentik, hogy én megbontom az ország békéjét, belháborút szítok, mert azt a horrendumot követem el, hogy osztályharcot kívánok vívni.

Nyilvánvaló, hogy a közérdeknek az emlegetése és az osztályharcnak a megbélyegzésére való törekvés csak taktika az ú. n. alkotmány sáncain kívül állók elámítására, de a harc maga azok részéről is tovább folyik, akik már a hatalmon vannak. Folyik erősen és brutálisan, annyi erővel és annyi brutalitással, amennyi ereje és amennyi bátorsága és élelmessége van annak az osztálynak, amely már a hatalmon van.

Ígértem, hogy nem tudományosan, hanem újságíró módjára beszélek, tehát állításom bizonyítására a mi napjainkból veszem a példát.

Íme itt van Bosznia annexiójának a kérdése. Az egész ország reszket magától a boszniai háborútól, még inkább az annak nyomán bekövetkező nagy európai konfliktációnak a lehetőségétől. S amikor egy pillanatra felmerül az esélye annak, hogy talán mégis sikerül a nagy tüzet valahogy megakasztani, talán sikerül valahogy a békességet és a békességgel együtt az országnak tengersok millióját és tengersok szegény embernek a vérért megmenteni egy Szerbiára kedvező kereskedelmi szerződés árán, akkor a nagyok, a hatalmasok, akiké az

ország és akik a közérdek s akik gazembernek tartanak mindenkit, aki nincsen velük, egyszerre összeállnak és kijelentik: inkább menjünk Szerbiába, inkább kerüljön az országnak abba a tengersok milliójába a szerb háború vagy egy európai konflagráció, inkább pusztuljon el sok ezer meg ezer szegény ember, aki nem mi vagyunk, a sok milliónak a költségét majd beszedjük mi az ország milliójain, az országnak a proletárjain, fogyasztási adók alakjában, de azt meg nem engedjük, hogy Szerbiával kedvező kereskedelmi szerződést kössünk, mert a kedvező szerb kereskedelmi szerződés annyit jelentene, hogy a magyar ökörhúsnak az ára talán 10 vagy talán — Isten ments — 20 fillérrel lejobb szállana. Ez pedig, hogy inkább masírozzunk be Szerbiába, minthogy kereskedelmi szerződést kössünk, nem osztályharc. Hirdetik: Nem ami érdekünk, hanem a köz érdeke, az országnak nagy, szent és magasztos érdeke ez és hazaáruló mindenki, aki nincsen azon az állásponton, hogy inkább hulljon 25.000 embernek vére, inkább legyen egy nagy európai konflagráció, minthogy a szent és magasztos magyar ökörnek az ára 10 fillérrel kilónként leszálljon.

Íme a nagy példa. Van kisebb is. Mert az osztályharc, az erőseknek, a hatalmasoknak és az okosoknak az osztályharca nem válogatós a maga eszközeiben. Ha nem ehet nagy falatokat, megelégszik apróbb legyekkel is, a nagyok mellett megkívánja a kisebbeket is. Ép a napokban történt, hogy azok az urak, akik inkább feláldozzák huszonötezzrel a magyar vért, mint a magyar ökör árának 10 vagy 20 fillérjét, összejönnek és tartanak értekezletet, amelyben követelik a vasúti személyszállítási díjak fölemelését. Követelik a köznevében azért, hogy a volt jobbágyot ezzel az eszközzel is erősebben magukhoz láncolják és a *glebae adstrictus* fogalmat ezzel a modern eszközzel is minnél erősebbé tegyék a maguk érdekei számára. Így jár el az osztályharc s ezzel a két példával óhajtottam megvilágítani egy nagy, erős és élni tudó osztály akarni tudását.

Nem tagadom, hogy ez a brutális, erős, energikus, férfias fel lépés nekem imponál. Undorító ugyan, amikor azt a követelést, hogy inkább vérezzen el sok-sok ezer ember, minthogy a hús ára leszálljon, közérdeknek tüntetik fel, utálatos dolog, amikor a nagybirtoknak erről az érdekéről, amely kizáróan a nagybirtok érdeke, azt akarják velem elhithetni, hogy az nemcsak a nagybirtoknak érdeke, de érdeke a középosztálynak is, a törpebirtokosnak is és érdeke annak is, aki soha egy darab marhát fel nem nevel, mondom, ez utálatos, de meg kell vallanom, hogy ennek a küzdelemnek az ereje és brutálissága imponál. Mint minden, ami nagy és erős.

Ezt a példát pedig nemcsak annak az illusztrálására voltam

bátor elmondani, hogy mik az osztályharcnak küzdelmei és hogyan dolgozik az olyan osztály, amely erős és energikus, de voltam bátor megemlíteni azért is, hogy feltüntessem ezzel szemben annak a másik osztálynak a küzködését — ha szabad azt a szót használnom — amely se nem erős, se nem energikus, se nem tud élni.

Íme ott van — megint napjainkból veszem a példát — a másik oldalon az a gyűlés, amely nemrégiben volt itt Budapesten az adó-reform kérdésében. Megalkotott a kormány egy reform-tervezetet, melyben ad az uralkodó osztálynak, a nagybirtoknak óriási borraalót, leszállítván a földadóját és viszont a másik oldalon mindössze azt tervezte, hogy a polgári osztályok, az összes polgári osztályok, nemcsak a kereskedőnek, iparosnak, de az intellektuális foglalkozásúaknak is az adóját, a mainak legalább háromszorosára emelje. Ez az ú. n. polgári osztály erre megembereli magát, összehív nagy értekezletet az adóreform ellen. Mondhatom, siralmas dolog elolvasni azokat a beszédeket, amiket a polgári osztály képviselői azon az értekezleten mondtak. Mind azon kezdte, hogy ami ott történik, a világért sem politika és ők mindannyian rengeteg módon szeretik azt a kormányt, amely azt a reformot tervezi, sőt ők szeretik ezeket a reform-tervezeteket is, de mit csináljanak, nem képesek magukon segíteni, kénytelenek állást foglalni a reform ellen, mert különben tönkre mennek és legyen kegyes a kormány, gondolja meg, hogy ha ők tönkre mennek, nem lesz adóalany. Hát így viselkedik olyan osztály, amelyben nincs sem erő, sem energia, sem élni tudás.

Az az osztály, amelyiknek van ereje és van energiája, a maga küzdelmét végig csinálja következetesen, a másik pedig, az igen tisztelt polgárság, még ezt a nyomorúságos siránkozását sem tudta végig csinálni becsülettel.

Amikor a kormány a szerb kérdésben az agráriusok fellépésével szemben — tekintve a nemzetközi bonyadalmak esélyét — valamivel energikusabban állott a sarkára, akkor az agrárius urak, ahogy erős osztályhoz illik, talán valamivel simábban, talán valamelyes taktikázással, de fentartják a maguk követelését, hogy igenis inkább pusztuljon el a magyar baka, inkább legyen egy Európára szóló konflagráció, de a szerb húst ők be nem eresztik ebbe az országba.

A másik osztály pedig meghunyászkodik, a polgárságnak az ú. n. nagypolgárság része, a vagyonosok visszavonulnak, a harcot teljesen abbahagyják, és amikor a kispolgárság annyira-amennyire mégis folytatja a küzködést, ezt az osztályt még az sem tudja tűzbe hozni, talpra állítani, amikor megtörténik az az alkotmányos országban horrendumnak és lehetetlennek látszó dolog, hogy készülő törvénytervezet

ellen való agitálást, készülő törvénytervezetnek a kritikáját: nemzetellenes izgatásnak, rebbeliónak hirdeti a kormány. Ez az osztály még ennek a hallatára is szépen csendesesen viselkedik, és megelégszik azzal, ha az ellene készülő merényleten imitt-amott apróbb simításokkal tud valamelyes könnyítést elérni.

Volt valamelyes részem ennek a polgárságnak az állásfoglalásában, mielőtt az adóreform a nyilvánosság elé került volna. Tudva volt már akkor is, hogy a kormány a földadónak leszállítását tervezi. Mikor ezt voltam bátor felemlíteni, ennek a polgárságnak a képviselői előtt, rögtön szavamba estek, hogy: „az Isten szerelméért csak erről valahogy szó ne essék, erről valahogy ne beszéljünk, mert akkor nagy baj lesz. Annak valamelyes nyoma se legyen, hogy a polgárság sajnálja azt a földadó-leszállítást.”

Íme, tisztelt hölgyeim és uraim, a két szélsőség. Voltam bátor bemutatni a példáját annak, hogy mi a brutális, energikus, férfias osztályharc, és mi a gyáva, tehetetlen élheteretlenség. Az egyiknek képviselője a nagybirtok, a másiké a magyar polgárság.

Hogy a magyar polgárságnak az osztályharcban való helyzetét vagy szerepét pontosabban bemutatthassam, úgy érzem, fel kell tüntetnem az egész magyar osztályharcnak hadiállásait és csatasorait. Az összes osztályokét.

Az a vélekedésem a magyar osztályharcnak, az egész magyar osztályharcnak a hadállásáról, hogy gr. Tisza István bukásáig Magyarországon a gentrynek a teteje uralkodott. Uralkodott a gentrynek java, intelligenciában és vagyonban egyaránt, az arisztokráciának több, kevesebb ellenkezésével, több-kevesebb számbavételével. Tisza Istvánal ez az osztály megbukott. A helyét az uralomban elfoglalta két tényező. Az egyik az arisztokrácia, egy előkelő magyar politikusnak a nomenklatúrájával élve: a labanc mágnásság egyfelől, és elfoglalta másrészt a gentrynek a gyengébb része. Az intelligenciában és vagyonban gyengébb része. Ezek vannak ma hatalmon. De a hatalomra jutás ennek a két tényezőnek nem saját politikai programjával történt. A gentry gyengébb részének saját politikai programja nem is volt, az arisztokrácia pedig célszerűnek vélte, hogy az ő meglevő igaz programját háttérben tartsa. Az történt, hogy a hatalomra kerülő osztály nem a saját politikai programjával került hatalomra, hanem a régi, becsületes, radikális magyar parasztpártnak, a negyvennyolcas pártnak a programjával. Megtörtént az, hogy hamis, nem az ő érdekeinek megfelelő programmal jutott hatalomra az arisztokrácia és a kopott gentry, de vele együtt oda jutottak, arra a helyre, ahonnan a hatalmat kezelik és osztogatják, a régi radikális parasztpártnak az

elemei is. Amí ma történik a magyar politikai életben, az vélekedésem szerint mind erre vezethető vissza. Arra, hogy az uralkodó osztály és az uralkodó osztálynak az igazi érdekei nem egyeznek sehogysem azzal a politikai programmal, amelynek alapján az hatalomra jutott; egyfelől ebből származnak a nehézségek, másfelől pedig abból, hogy a régi radikális parasztpárt azt hiszi magáról, hogy ő csakugyan hatalmon van és követeli az ő elveinek megvalósítását. Ebben a keretben verekszik most egymással a két csoport, egyfelől a régi negyvennyolcaspárt, másfelől a 48-as pártnak a programját valló kopott gentry és a labanc mágnás. Egyelőre a két csoport még chaotikusan van együtt a hatalmon; hogy melyik fogja a hatalmat véglegesen elhódítani, talán nem egészen bizonyos. Ezek az uralkodó osztályok; alattuk pedig ott van elnyomva a munkásság, felrúgva a polgárság. Ez, tisztelt hölgyeim és uraim, az én felfogásom szerint, a magyar osztályharcnak mai csatasora. Az a kérdés, hogy az osztályharcnak ebben a felvonulásában micsoda szerepe van a polgárságnak. Tudvalévő, hogy az ú. n. régi rendszer alatt a polgárság merőben a liberális párttal tartott és önálló életre nem is törekedett. Ez vélekedésem szerint érthető is volt. A gentrynek a gazdagságban és értelemben java természetszerűen liberális volt, a békés haladásnak híve volt és így érthető, ha a polgárság a maga érdekeit az övével azonosította, és nem kívánt külön hadállásba vonulni. Megestek apróbb frikciók már akkor is, megesett akkor is, hogy felmerült az a kérdés, vajon a nobilitált magyar polgár feleségének van-e közszerzeményi joga vagy nincs. A magyar jognak t. i. az az álláspontja — minden megkülönböztetés nélkül — hogy a nemes ember feleségének közszerzeményi joga nincs, de mégis felmerült a kérdés, hogy vajon ez a szabály alkalmazható-e olyan nemesekre, akik a nemességüket 1848 után szerezték és az árvaszék Ő felsége rendelkezéseivel szemben külön jogot statuált, megállapítván régi és új nemességet. Ilyen aprólékos frikciók megestek, de ezeket nem is illik komolyan venni. Ezeket csak azért említem fel, hogy mutassam, hogy érdekazonosság a régi időben sem állott fenn a hatalom és polgárság között.

Fontosabb ennél az — és ennek konstatálásával közelebb jutok a ma történetéhez — hogy amikor a liberális uralom felbomlásának a jelei mutatkoztak és az agrárizmusnak az előre nyomulása megkezdődött, a polgárság akkor is, épúgy mint ma, gyáva volt és élehetetlen és akkor sem merte akaratát érvényesíteni, pedig akkor teljesen egy vonalon haladtak az útjai a liberális pártéval. Emlékszem még ma is igen élénken, hogy amikor Széll Kálmán hatalomra került, Darányi Ignác kegyes volt mondani egy beszédet, melyben magya-

rázta, hogy a kereskedelem valami olyan huncutság, amelyet — sajnos — a büntető törvénykönyv határozmányai alapján, becsukással és egyebekkel büntetni nem lehet. Ezt a beszédét elmondta, kapván érte az akkori agráriusoktól jelentékeny tapsokat. Mikor pedig a polgárság amiatt zúgolódni kezdett, a kormány azzal a kérelemmel állott elő, hogy a Pesti Lloyd Társulat rendezzen bankettet, amelyen a kormány majd megjelenik és „megmagyarazza” Darányi szavait. Ami szintén jellemző, hogy akkoriban még az ilyen beszédeknek a hatását legalább ilyen módon iparkodtak egy kicsit ellensúlyozni. Az a csodálatos, hogy az ú. n. nagypolgárságnak azok a képviselői, akik ezt az előkelő polgári testületet alkotják, a bankett ellen a szavukat fel nem emelték, de inkább nagy megtiszteltetésnek vették volna, ha Széll Kálmán az egész minisztériummal együtt, Darányi Ignác is bevonul a Pesti Lloyd Társulatba. S nagyon kellemetlen volt nekik, amikor a fiatalabbak kijelentették, hogy ide ugyan Darányi ne tegye be a lábát, mert olyat miniszter még nem kapott, mint aminőben Darányinak része leend, ha ezt a bankettet megenni akarja.

A gyávaságnak és élnetlenségnek a tünetei meg voltak már akkor is, de azért akkoriban a régi rendszer alatt teljesen érthető volt, ha a polgárság együtt halad a szabadelvű-párttal. Együtt haladhatott vele, mert az nagyjában liberális volt, energikus iparpártolást folytatott és a polgárság érdekeivel annyira-mennyire számolt.

Ezzel szemben a helyzet ma az, hogy az iparpártolást is és a liberálisságot is elvitte az ördög. Alkottak törvényt, amellyel a kormánynak rendelkezésére bocsájtottak milliókat iparpártolási célokra, de azokat a milliókat a kormány elkölteni nem fogja soha. A községek sorra egymásután tiltakoznak, még pedig sikeresen az ellen, hogy az ő határukban gyár alapíttassék, mert mihelyt gyár van, emelkednek a munkabérek, a munkabér emelkedése pedig a községek parancsoló urainak nem jó, eltekintve attól, hogy a gyárral kapcsolatban gyáros is él és nem jó az, ha a gyáros befolyása a község urainak a befolyásával vagy felér, vagy azt esetleg paralizálni alkalmas. Meghozta amióta az új osztályok hatalomra kerültek, egy egész sereg törvényt a polgárság rovására. A szeszgyáráktól elvették a kontingenst. Kötelezték őket, hogy a termékeiknek egy részét félig ingyen adják el a hatalmon levő gazdáknak.

A polgárság pedig sem önálló harc vonalba nem vonul, sem pedig azt nem teszi, ami minimális életszükséglet volna reá nézve, hogy csatlakozzék a régi 48-as párthoz. Hanem vagy meghunyászkodik vagy hallgat, vagy csatlakozik azokhoz, akikben több erőt érez, az arisztokráciához és a kopott gentryhez.

Íme itt van ennek bizonyítására a bankkérdés. Hogy vajon azok az urak, akik a bankkérdés dolgában a nyilvánosság előtt szerepelnek, szimpatikusak-e vagy nem, nagyon eltérők lehetnek a vélemények, ámbár nagyon eltérők talán nem is lehetnek . . . De nyilvánvaló dolog, hogy amikor a közös vagy önálló bank kérdéséről folyik a viaskodás, a világért sem a bank magának a harcnak a tárgya, a küzködés nem az önálló és közös bankról folyik, hanem folyik a küzdelem egyfelől az arisztokrácia és kopott gentry között, másfelől a régi becsületes, radikális 48-as párt között a bank cégére alatt, de nem a bankért, hanem az osztályuralomért. A polgárság pedig, ahelyett, hogy ezt az igazságot meglátná, megelégszik azzal, hogy kritizálja azokat a közgazdasági argumentumokat, amelyeket a közös- vagy önálló bank mellett felhoznak, mintha igazán az lenne a kérdés. Már most vagy úgy áll a dolog, hogy igazán ez a nézete ennek a polgárságnak, hogy igazán nem képes meglátni a vitának a valódi tárgyát, vagy látja. De mindkét esetben nyilvánvaló, hogy feltétlenül megérdemli az a jelzöt, amelyet voltam bátor rá alkalmazni, a gyáva és élehetetlen jelzöt.

Érthető dolog, ha a régi időkben a polgárság az ú. n. békeségnek volt a híve, mert hiszen a régi időkben, a régi rendszer alatt a békeség jelentette annak az osztálynak hatalmon maradását, amely osztály mellett ő prosperálhatott. De, hogy ma épúgy nem vonul harcba, mint ahogy nem volt harcra kapható a régi időkben: merőben mutatja a gyávaságát és élehetlenségét, mert hiszen ma a békeséggel csak veszíteni lehet és a harc ma ugyanannyit jelentene reá mint osztályra, mint amennyit előbb a békeség.

A valóság az, hogy a magyar polgárság még ott sem mer harcba vonulni, ahol érdekei a háborút nyilvánvalóan megkövetelnék. Ami rúgásokat kap, megköszöni, legfeljebb sírni merészkedik. Ez a viselkedése ennek a polgárságnak az osztályharcban fölfelé.

Nem érdemel több dicséretet vagy elismerést avval a szerepével szemben, amelyet lefelé a munkássággal szemben folytat. Itt van a választójog kérdése. Nem láttam sehol, hogy a polgárság a munkásságot az ő választójogi harcában segítette volna, pedig nyilvánvaló, hogy ezidőszerint a polgárságnak csak egyetlenegy szövetségese lehet ebben az országban, s feltétlenül lenne is: a munkásság. Szó esett azoknak az áldozatoknak a segélyezéséről, akik a munkásság - választójogi harcaiban áldozatokká lettek. Nem lehetett látni a polgárságot sehol; félt. A polgárság maga ma már egész világosan látja, hogy a magyar közigazgatás valóságos sztrájk-termelő. Egészen világosan látja, hogy a munkabér küzdelmeknek igen jelentékeny része arra a modorra vezethető vissza, amelyet a magyar közigazgatás a

volt jobbággal, a szegény paraszttal szemben tanúsít. Látja, de ellene a szavát felemelni nem meri. Előterjeszti a kormány a deres törvényjavaslatot. A polgárságnak egy szava sincs ellene, siet a kormányt üdvözölni azért, hogy ilyen nemes, és szép törvényt iparkodik alkotni. Itt van a munkaszervezetek felosztatásának kérdése. Nem látni a polgárságot sehol, pedig éreznie kellene, hogy ma nekem, holnap neked, éreznie kellene, hogy a világért sincs a magyar polgárság oly erősen a jognak a nyergében, hogy olyan nyugodtan eltűrhetné, amikor a munkásságot kiforgatják a jogaiból. De nem látni sehol.

Ott van 1907 október 10-ike, amikor a munkásság nagy demonstrációt rendezett a választójog mellett. Minden civilizált államban rengeteg hordereje, súlya lett volna ennek a demonstrációnak. Magyarországon nem volt hatása, mert csak az ipar ellen ment, az iparnak érdekei pedig egyfelől számba nem vevődnek, másfelől pedig az az iparos, gyáros, aki megszenvedte október 10-ikét és következményeit, odáig nem mert felemelkedni, hogy elmenjen a kormányhoz és azt mondja, hogy: te pedig engem egy második október 10-ikének ki ne tegyél. Lenyelte az október 10-ikét és nem mert szólni semmit.

Ezekért voltam bátor azt mondani, hogy a magyar polgárság az osztályharcban gyáva és élhetetlen.

Pedig a gyávaság és élhetetlenség nem abszolút karaktervonása a polgárságnak. Amikor 1830-ban X. Károly a sajtószabadságot elrendelő *ordonnance*-ait kiadta, a nagypolgárság megérezte, hogy nem a sajtószabadságról van szó tulajdonképpen, amely őt talán kevésbé érdekelte, hanem szó van a visszatért nemességnek a nagypolgárság elleni előtöréséről. S mikor Párisnak népe nem mozdult meg olyan gyorsan az *ordonnance*-ok ellen, mint amennyire a nagypolgárság ezt kívánatosnak tartotta volna, akkor ez a nagypolgárság összehívta a maga munkásait a gyárosok udvaraira és ezt mondta nekik: édes fiaim, én a gyáramat most becsukom, mert a kormány eljárásából bajok és zavarok lesznek, eredj a kormányhoz, kérj attól munkát és kenyeret. Egyenesen kivitte a munkásságot az utcára azért, hogy csinálja meg a júliusi forradalmat. És a munkásság meg is csinálta.

Ott van a német polgárságnak, az osztrák polgárságnak nagy heroikus korszaka 1848-ban, amivel szemben a meghunyászkodás kora, a bajonettek és a papi talár alá való bújás kora csak akkor következett be, amikor ez a polgárság megijedni kezdett a munkásságnak az előtöréséről. Még legutóbb is, amikor a munkásság Ausztriában viaskodott az általános választói jogért, az osztrák polgárság azt igen hathatósan segítette, pénzzel is, egyebekkel is. Ott van az orosz forradalomnak a példája. Az orosz polgárság az orosz munkásságnak

a forradalmi mozgalmait igen energikusan támogatta mindaddig, amíg az orosz forradalmi munkásság el nem követte azt a végzetes hibát, hogy egyszerre két fronton akarta a háborút megvívni, a politikai hatalom ellen is és a munkaadók ellen is. Ezek a példák bizonyítják azt, hogy mindenütt a világon meg volt a polgárságnak a maga hőskora, mindenütt mert a polgárság verekedni, csak minálunk nem. És mindenütt a világon csak akkor következett be a polgárságnak a gyávasága, amikor azt kezdte észrevenni, hogy a háta mögött van még egy osztály, amely szintén részt követel a hatalomból és van a háta mögött olyan osztály, amely ezt a hatalmat az ő kezéből is ki akarja csavarni.

Igazán csodálatos dolog lenne, ha az ember kénytelen volna azt hinni, hogy épen a magyar polgárság a legokosabb ezen a világon, hogy ép a magyar polgárság képes meglátni a hátamegett levő hatalmat, még mielőtt verekedett volna.

Azt hiszem, nem az okosság az oka annak, hogy a magyar polgárság úgy viselkedik az osztályharcban, ahogy viselkedik. Hanem oka az, hogy gyenge és csekély számú. Hogy miért gyenge, miért akadt el a múltban, a história folyamán erős magyar polgári osztálynak alakulása, ide nem tartozik, ide csak annak a faktumnak megállapítása tartozik, hogy a magyar polgárság gyenge, és mert gyenge, gyáva és élheteretlen is. Az a végső igazság hogy a magyar polgárság helyes helyet foglal el az osztályharcban akkor, amikor az ő gyengeségének megfelelően gyakorolja is a gyávaságnak és élheterlenségnek az erényét.

A história azonban az ő gyávaságával és élheterlenségével törődni nem fog, mindössze alkalmasint azt a tanúságot fogja a magyar polgárság viselkedéséből levonni, hogy a nagy harc nálunk másképen fog lefolyni, mint Nyugat-Európában, le fog folyni a polgárság nélkül, mintha polgárság ebben az országban egyáltalában nem is lenne, kizáróan a feudalizmus és a szocializmus között, a feudalizmus és a munkásság között. A magyar osztályharc — ámbár próféta lenni nem akarok — a küzdelemnek egy, a nyugaton igen jelentős fokát átfogja ugrani, ha a magyar polgárság a maga szerepét az osztályharcban — amire pedig kilátás nincs — meg nem változtatja.

Pap Dávid.

II.*

Az előadó arra szorítkozott, hogy a magyar polgárságnak gyávaságát, a komoly, erélyes osztályküzdelemtől való tartózkodását a közel-múlt politikai eseményeiből felhozott példákkal illusztrálja.

* Az alábbi észrevételeket szerző írásban közölte, minthogy az előadás befejeztével az ülés azonnal bezáratott s így nem volt alkalma élő szóval megtenni azokat. Szívesen adunk nekik helyet e formában is, mivel érdekesen egészítik ki az előadás egnéhány szempontját. *A szerk.*

Világos, hogy a magyar polgárság ezen gyávasága nem származik valami sajátos faji tulajdonságból: hanem onnan, hogy a magyar polgárság, mint az előadó végül megállapítja »gyenge és csekélyszámú».

Ezen a ponton óhajtánám az előadást némiképp kiegészíteni, felvetvén a kérdést, miért gyenge és csekélyszámú a magyar polgári osztály?

Ezen kérdésre kétféle felelet adható.

Vagy ráutalhatunk azon szociológiai, történelmi okokra, melyek egy erős polgári osztály kifejlődését Magyarországon megakadályozták. Vagy egy analizisét adhatjuk Magyarország mai osztálystruktúrájának, melyből a polgárság gyengesége kitűnnék.

A történelmi magyarázat eléggé ismeretes.

A polgárság fejlődése párhuzamos az ipar-, kereskedelem, a városok fejlődésével. Míg Dél- és Nyugateurópában a városi fejlődés közvetlenül a római városi élethez kapcsolódott, Magyarország több mint félévezreden át a népvándorlás átvonuló és csatahelye lön. Midőn a magyarok letelepedtek és földműveléshez fogtak, Európa nyugati részében már meglehetősen fejlődött városi élet volt. Az Árpádok és Anjouk idejében Magyarország kezdte megközelíteni a nyugati fejlődést; de a török elleni harcokban, a hódoltság folytán a polgári fejlődés megakadt.

A török kiűzése után pedig, midőn a felvilágosodott abszolutizmus mindenfelé kedvezett a polgári osztály fejlődésének, Magyarország az Ausztriával való kapcsolat folytán teljesen hátramaradt. Mivel a magyar nemesség nem akart adót fizetni, az uralkodóház ismeretes vámpolitikája által indirekt adót vetett ki Magyarországra, tönkretéve iparát és kereskedelmét. Ausztriával való gazdasági kapcsolatunk mind a mai napig ugyanazon gátló hatást gyakorolja a magyar ipar és kereskedelem és evvel együtt a magyar polgári osztály fejlődésére.

De ezen történelmi okokon kívül geográfiai okok is döntő befolyással voltak. Hiányoznak Magyarországon azon tényezők, melyek az Unió vagy Oroszország iparát és kereskedelmét a kapitalizmus alatt oly gyorsan felvirágoztatták; hiányzik a tenger; nincs kellő mennyiségben vas, szén, petróleum stb. A föld ki van zsarolva, kevés a vízi erő stb.

Ami a polgárság mai helyzetét illeti, a következőket kell figyelembe venni.

Ha a polgárságról, mint osztályról szólunk, csak a vagyonosabb iparosokat, kereskedőket és a hivatalnok osztály legmagasabb fizetésű rétegeit vehetjük számba.

A húsz éven felüli férfilekosságból volt 1905-ben:*

Önálló iparosok legalább 5 segéddel.....	6411	
Önálló kereskedők 20—21 kor. I. vagy III. osztályú kereseti adóval	50.136	56.547
Orvosok, lelkészek, tanárok, tanítók, ügyvédek, jegyzők, Gyógyszerészek	62.716	
Állami és nem-állami tisztviselők, szolgák legalább 18 K IV. oszt. kereseti adóval	66.471	185.734

Voltaképp csak az első csoport képez igazi polgári osztályt; mert az intellektuálisok és hivatalnokok sokban függenek az államtól, míg másfelől, főleg az állami és megyei hivatalnokok származásuk és ideológiájuk folytán nem a polgársághoz, hanem a gentryhez tartoznak. De ha az egész csoportot polgárságnak vesszük is, és még néhány tízezer 2—4 segéddel dolgozó iparost és szegényebb kereskedőt hozzáveszünk is, alig kapjuk meg a negyedmilliót, ami a 4,322.960 főnyi 20 éven felüli férfilekosságnak kb. 5%-át teszi.

Gyengévé teszi a magyar polgárságot a gazdag polgárság igen csekély száma. 1900-ban összesen 2474 ipari vállalat foglalkoztat több mint 20 munkást. Ebből 103 állami, és igen sok az idegen, külföldi vállalat, melyeknek haszna a külföldi polgárságot gazdagítja.

A gazdag polgárság ezen igen kis száma lehetővé tette a kormánynak, hogy legnagyobb részüket egyénenkint nyújtott előnyök által korrumpálja és az osztályharcból kikapcsolja. Ilyen személyes előnyök az állami és katonai szállítások, szállítási kedvezmények, ipari szubvenciók stb. Akik ilyen külön előnyöket élveznek persze nem vehetnek részt többé az egész osztály harcában az agrárius kormány ellen. Így a polgárság elveszti ép a legvagyonosabb, legharcképesebb, a vezetésre hivatott elemeket.

Az a körülmény, hogy Magyarország egész politikai berendezése a nagybirtok érdekét szolgálja, és hogy a kellő tőkével üzött mezőgazdasági nagyüzem igen jövedelmező, leggazdagabb gyárosainkat és kereskedőinket földbirtok vásárlásra csábítja. Nálunk minden meggazdagodott ember siet földbirtokot vásárolni, gazdálkodni. Elég az *Omge* névsorát átfutni: tucatszám találjuk benne a gyárosok és nagykereskedők (Dréher, Hatvani-Deutsch, Kohner stb.) neveit! Így ép a leggazdagabb rétege a magyar polgárságnak részben elpártol, maga is érdekelt lesz az agrárius irányzatban!

Ideológiai tényezők is hozzájárulnak a magyar polgárság

* A Kristóffy-féle választójogi törvényjavaslat szerint; lásd Ráczy Gyula cikkét, *Huszadik Század*, 1909. évf. 242—43 old.

gyengítéséhez. Ilyen az a körülmény, hogy kereskedőink és gyárosaink nagy része izraelita vallású lévén, könnyű a polgárság bármely osztály-akciójára vallási érvekkel felelni: ettől pedig a magyar zsidóság nagyon fél. De a vallási és részben a nemzetiségi különbségek tényleg a polgárság belső egységét károsan befolyásolják, és ezáltal erejét gyengítik.

Ehhez járul az az általános agrár-feudális, nemesi ideológia, mely ma még uralkodik Magyarországon. Ipar, kereskedelem még mindig nem *úri* foglalkozás nálunk. Aki teheti, földbirtokot szerez, ha csak lehet nemességet is hozzá, vagy legalább földbirtokosokkal barátkozik, bőrkabátot és kamáslit hord, káromkodik! Polgári büszkeségnek, mint ezt a nyugati nemzetek polgárságánál találjuk, nyoma sincs. Sem az életben, sem az irodalomban, sem a művészetben. És ez nem pusztán külsőség. Egy osztály, mely maga-magát nem becsüli nagyra, nem érhet el sikereket az osztályharcban!

Végül gyengíti a magyar polgárságot a munkásosztályhoz való viszonya. Magyarországon a munkásság osztály-öntudata aránylag gyorsabban fejlődött ki, mint a polgárságé. A magyar munkaadók részben tökehiányból eredő elmaradt termelési módjuk, részben az osztrák verseny miatt nem képesek sem kielégíteni a munkásság növekvő igényeit, sem saját gazdasági erejükkel szembeszállni vele. Így lépten-nyomon a kormányhoz fordulnak segítségért, hogy sztrájk törvénnyel, sztrájk tanyá feloszlattal, eltoloncolással támogassa a munkások ellen. Ezen támogatás fejében aztán kénytelen a politikában vakon követni a kormányt, és engedni az agráriusok teljes hatalmát érvényesülni.

Ezek azon leglényegesebb pontok, melyek felfogásom szerint a magyar polgári osztály gyengeségét okozzák. Az analízis persze nem tart igényt a teljességre.

Végül csak azt óhajtom megjegyezni, hogy egyelőre kevés kilátás van a magyar polgári osztály megerősödésére. Ehhez két föltétel volna szükséges, melyek teljesülésére alig van kilátás: az önálló vámterület és a magyar földbirtok-viszonyok oly gyökeres átalakulása, mely kivenné a fölbirtokot a mai eladósodott, extenzíve gazdálkodó birtokos-osztály kezéből! Csak ha a magyar föld termése nagyon megjavul és a földjáradék óriás része nem jut néhány ezer ember zsebébe, hanem lehetőleg egyenletesen oszlik meg, alakulhat ki egy fogyasztóképes belső piac, alakulhat ipar és kereskedelem, és vele egy erős, öntudatos polgárság.

Vj.

Szemlék és jegyzetek.

Kortörténeti jegyzetek.

A franciaországi postásztrájk. — Éhtifusz és gabonavám. — Az akadémia. — A Nemzeti Szalon viszálya. — Országos 48-as Népszövetség.

I.

A burzsoázia politikai túltengését senki sem érzi közvetlenebbül, mint az állami alkalmazott. Minden államhatalmi tökéletlenségnek ő issza meg a levét. Az, hogy a kormányforma, mely az államnak a közhivatalnokkal szemben a szó legszorosabb értelmében vett omnipotenciáját dekorálja, monarchikus-e vagy köztársasági; hogy az állami fejlődés iránya oligarchikus-e vagy demokratikus, semmi különbséget sem tesz. Épen két köztársaság példája világítja meg rikitóan az állami alkalmazott függőségét: az Egyesült-Allamoké, hol nemcsak a mozgás szabadsága, de az existenciája is csak addig biztos, míg az a *group* van uralmon, melyet szavazatával támogat és Franciaországé, ahol a helyi nagyságok nemcsak azt követelik meg az állami alkalmazottaktól, hogy szavazzanak rájuk, hanem azt is, hogy agitáljanak érdekükben. A demokratikus választórendszer nem tudja megakadályozni azokat a kinövéseket, melyeket egy mértéktelenül centralizált közigazgatás okoz. Így jut azután a francia államhivatalnok olyan fokára az elnyomottságnak, amelyen magától értetődőnek tartják az ő hűségét és áldozatkészségét, ellenben azt semmivel sem honorálják. Ha az egyes hivatalnok megfelelkezik magáról és jogról meg szabadságról álmodozik, megrendszabályozzák, elhelyezik, mellőzik. Ezzel szemben az ő kitarató támogatása nem érdem, hanem olyasvalami, ami másképp nem is lehet. Annyira nem érdem, hogy egyáltalán nem jelent jogcímet, valamely előnyös állás elnyerésére, vagy lehetőséget arra nézve, hogy a képviselő rokonai, barátai és kegyencei ellenében képes legyen konkurálni. Ezt az állapotot pedig nem egyes szórványos esetek bizonyítják, ez nem olyasvalami, ami néha megeshetik, hanem rendszer, melynek fentartása az egész állami gépezet állandóan akcióban van.

Hogy ezzel a politikai organizációval csak az általa elnyomottak gazdasági jellegű szervezete tud megbirkózni, azt már az első győzedelmes postássztrájk mutatta. Megmutatta, hogy ilyen gazdasági jellegű mozgalom még azon politikai érdekek biztosítására is képes, melyek a polgári társadalomban minden egyén és szervezet elé tolnak, épen azért, mert a mai állam még politikai állam, ha erős tendenciával is a közgazdasági, ipari állam felé. És épen a mai állam e kettős jellegénél fogva igen ügyes taktikának mondható, hogy a francia állami alkalmazottak úgy állították fel követeléseiket, hogy ezek a gazdasági és politikai követelmények középútján haladnak. E követelmények a következők: 1. A szakszervezeti (koalíciós- és sztrájk-) jognak az állam, departement és község összes hivatalnokai és altisztviselői számára való elismerése. 2. Az alkalmazási és előléptetési föltételek törvényes megállapítása. 3. Az állami alkalmazottak szervezetei kiküldöttjeinek a közigazgatási ügyvitelben való részesedése.

E követelményekből azonban ismételt s a jelen kormány részéről is megerősített ígéretek dacára semmit sem valósítottak meg. Sőt ellenkezőleg: a politikai kizsákmányoláshoz és az előléptetési viszonyok anarchiájához gazdasági jellegű megrövidítések járultak bürokratikus szekatúrákkal egyetemben. Utóbbi tendenciák főleg a postai szolgálatban öltöttek nagy mérveket, hol Symian államtitkár-helyettes igyekezett *régime*-jét a hivatalnokok rovására tett takarékosági intézkedésekkel és az előléptetést még jobban megnehezítő pragmatikájával emlékeztetessé tenni.

Az elv, amelyet Symian a hivatalnokokkal szemben kifejezésre akart juttatni, ott kapott léket, a hol — a praxistól eltérőleg — nem a szervezett munkával szemben való fölényüket hangoztatta többé, hanem azt akarta velük elhíttetni, hogy még annyi joguk sincs, mint a szervezett munkásoknak, akik Franciaországban már néhányszor megmutatták, hogy kell eljárni a munkaadó zsarnoksággal szemben. Nos, az államhatalom munkásai okultak a példán: Beütött az első, nem várt postássztrájk, általános konsternációt keltve. Szocialista módszerekre és taktikákra nem voltak elkészülve a megalázott, üldözött, bürokratikus rendszabályokkal meggyötört hivatalnoktömeg részéről. És az ijedtségre, melynek hatása alatt hamarosan messze-menő ígéretek tettek, a veszedelem elmúltával, a tehetetlen düh kitörései következtek. A burzsoá közvélemény uszításaitól vérszemet kapva, a kormány a sztrájk megszűnésével teljes erővel hozzálátott a bűnösök megrendszabályozásához. A reakcionárius parlament pedig tapsolt hozzá.

A történelmi jelentőségű kamaraulás, melyen az összes polgári képviselők tagadták a hivatalnokok sztrájkjogát, sok embert fog gondolkodóba ejteni, a Szajnaparton túl is. A Clemenceau-kormánynak sikerült még egyszer — ki tudja, nem-e utoljára — a kamarától bizalmi nyilatkozatot kicsikarni. De ennek a vótumnak nagy ára volt: a radikálisok és szocialisták szövetségének felbomlása. És e nagyjelentőségű tény mellett, mely minden bizonnyal jelentékeny kihatással lesz az egész ország közéletére, háttérbe szorul az újonnan

kitört sztrájk kimenetelének kérdése. Képes lesz-e Clemenceau a roskadozó politikai államot a megrendszabályozások légiójával össze-
enyvezni, avagy belebukik-e a kormány a fenyegető általános sztrájkba,
másodrangú kérdések. Ami a helyzetben jellemző, azt szimbolizálja az a tömegérzés, mely a kamarában önkéntelenül az egyesült szocialisták szájába adta a forradalmi Internationale jóslatszerű szavait: *C'est la toute finale!* Hogy az utolsó küzdelem elkövetkezését jelentik-e a franciaországi események, ki tudná megmondani? De módfelett érdekes az, amit egy zürichi polgári lap levelezője talált említésre méltónak a május tizenharmadiki kamara ülésen: „Három főpont jellemzi ez ülést a maga teljességében: vad ellenségeskedés radikálisok és szocialisták között, nagyhatású forradalmi nyilvánulás és a pártvezérek személyes viszáljai, ugyanazon vonások és dührohamok, melyek a nagy francia forradalom korabeli konventre jellemzőek”. (B. E.)

II.

Sokan és sokat írtak már a magyar középosztály politikai öntudatlanságáról. Erre nézve igazán érdekes példa a következő.

A Budapesten megjelenő napilapok közül egyike a legelterjedtebbeknek a *Pesti Hírlap*. Villanyoson, kávéházban, kereskedőknél, hivatalnokoknál, lépten-nyomon megtalálja az ember. A zsidó középosztály tipikus lapja, antiklerikális, szélső sovíniszta magyar. Emellett még speciálisan a gabonatözsérek újságja is.

Néhány hét előtt Ausztriában a lengyel képviselők határozati javaslatot nyújtottak be a Reichsratban, kérve, hogy a kormányt utasítsa a búza, rozs és kukorica vámjának május 21-étől aug. 21-éig való felfüggesztésére, egyetértésben a magyar kormánnyal.

Az indítványt a nagy gabonahiány miatt előállott drágasággal indokolták, mely a nép kielégítő élelmezését lehetetlenné teszi.

A magyar újságok általában a javaslat ellen foglaltak állást. A *Pesti Hírlap* a következőket írta május 14-iki számában, a gabonatözséddel foglalkozó rovatában:

„Elsőbben is meg kell ütköznünk a vámfelfüggesztés javasolt időtartamán, amely legalább is három hónapra van kontemplálva. Kijelentjük, hogy az esetben, ha Rumburgtól Cattaroig és Bregentzól Csernovitzig az éhtífusz rakásra szedné áldozatait, akkor sem volna szabad a vámsorompókat egy negyedévi időre az idegen gabona előtt megnyitni. Vajon meggondolták-e az interpellálók, hogy főleg a néhány héttel előzőleg bejelentett vámfelfüggesztésnél — amikor tehát a nemzetközi piac kényelmesen megteheti intézkedéseit — csak egy fél hónap alatt is milyen óriási mennyiségű külföldi termék öntheti el a két országot. . . . Merőben felesleges, hogy e tekintetben több szót vesztessünk.”

Tehát inkább éhtífusz, mint idegen gabona beözönlése!

Nem vesztegetnénk egy szót sem, ha pl. a *Köztelek* vagy a *Deutsche Tageszeitung* hozná ezen kijelentést. Az ő olvasóközönségük osztályérdekének ez tökéletesen megfelel.

De miért ír a *Pesti Hírlap* így?

Nyilván ama 1 — 2 ezer gabonakereskedő kedvéért, kik a tőzsdén *à la hausse* játszanak. Helyes.

De kérdeznünk kell, *hogy* a *Pesti Hírlap* több tízezernyi kispolgár, hivatalnok előfizetője és olvasója hogyan veheti ezt be? Hisz nyilvánvaló, hogy az ország lakosságának csak egy elenyésző töredéke óhajt osztályérdekből magas gabonaárakat: a nagybirtokosok, a parasztok egy része (de csak amennyiben a gabonát mint árút termelik, a túlnyomóan állattenyésztéssel foglalkozóknak a parasztok közül már nem érdeke a magas gabonaár) és az épen *hausse*-ra játszó tőzsérek. Ellenben épen a lakosság azon rétege, mely a *Pesti Hírlap*-ot olvassa és előfizeti, hivatalnokok, tanárok, mérnökök, pesti zsidó kereskedők stb. a legerősebben nyög az élelmiszerdrágaság miatt. Épen ezen körökben, melyeknek csupán készpénz jövedelme van, állandó a siránkozás, hogy a drágaság miatt nem lehet megélni. A szövetkezetek tanúságot tesznek, hogy a panasz jogosult. A kenyér kilogrammjá ma 36—40 fillér Pesten, de a *P. H.* tiltakozik a gabonavámok felfüggesztése ellen! Miért tűri ezt az olvasóközönség?

Azt hiszem, elsősorban azért, mert az olvasók túlnyomó része soha meg sem nézi a gabonatőzsdei rovatot. Egész mai iskoláztatásunkból, fel az egyetemig, minden közgazdasági ismeret ki van küszöbölve; úgynevezett művelt emberek, orvosok, tanárok sejtelemmel sem bírnak a közgazdaságtanról! Nem is értik meg, hogy mit jelentenek a lap végén a számok!

De ezen gabonadrágító irányzat megjelenik időnkint a *P. H.* és más lapok vezércikkeiben is.

Hogy itt megtűrjük, sőt meggyőződéssel helyeslik, ennek oka az agrárius ideológiának óriási túltengése Magyarországon!

A közgazdasági tudással, osztályöntudattal nem bíró olvasó, tanár, mérnök, hivatalnok, kiskereskedő, nap-nap után olvassa, hogy Magyarország boldogulása a magas gabonaáraktól függ. Minél drágább a búza, annál többet kap az ország a terméséért. Kiszámítják neki, hogy ha 40 millió méterháza búza termett az országban és az ár 2 koronával emelkedik, úgy ez 80 millió korona hasznót jelent az országnak. Hogy ez a haszon voltaképp sehol sincs és nem egyéb, mint a fogyasztók megadóztatása az agráriusok javára; hogy a lakosság kellő táplálkozása mellett Magyarországnak gabonakivitele nem is lehetne; hogy azon haszontöbblet kedvéért, melyet az ország a külföldre kivitt gabona magasabb ára által nyer, idehaza a lakosság méregdrágán táplálkozik, mindezt a naiv olvasó nem gondolja végig, hanem örül, hogy Magyarországnak mennyi haszna van, ha termését drágábban tudja eladni!

Az osztályuralom fentartásának egyik főeszköze mindig: az uralkodó osztály érdekét az egész lakosság érdekének tüntetni fel és ezt az egész lakosság tudatába iskola, könyvek, újságok, folyóiratok által mintegy belesuggerálni. Magyarországon az agráriusoknak ez

sajnálattal sikerült. Magyarország agrár állam; minél magasabb gabonaárak, húsaárak, annál több az ország jövedelme, annál gazdagabb az ország: tehát mindenkinek, aki az ország javát akarja, magas gabonaárakat kell óhajtani: ez az általános formula! És a magyar intelligencia, a magyar kispolgárság helyesléssel veszi tudomásul a P. H. kijelentését: *Inkább éhtifusz, mint alacsonyabb gabonaár!* (Vj.)

III.

Valamikor, nem is olyan nagyon régen, a klerikális sajtónak egyik kedvelt témája volt szidni a „kálvinista” akadémiát, amelyben csupa Szász Károlyok uralkodnak, megakadályozva, hogy „hithű” katolikus csak be is juthasson. Ez volt az a nóta, amelyet évtizedeken át mindig ráhúztak, ha az Akadémiáról volt szó. És most? Az akadémiai nagy héten (1909 április, május) a klerikális vezér-újság győzelmi himnusszal ünnepelte, többszörösen is „a katolikus tudomány és hírlapírás” diadalát az akadémiában, t. i. a néppárti B. Kaas Ivornak juttatott Bródy díjat és a székesfehérvári püspök meg egy szerzetes tanár taggá választását.

Katolikus tudomány? Eddig úgy tudtuk, hogy ez a kettő kizárja egymást, lévén a tudomány feladata az igazság keresése menten minden kényszertől, előre megszabott eredménytől, lévén viszont a katolicizmus megszabott dogma, amellyel ellentétbe jutni nem szabad. Az első csak szabad, független kutatás alapján lehetséges, a másik ellenben épen ezt nem engedi meg. A „katolikus tudomány”, vagyis a teológia tehát nem tudomány s csak akkor lehet azzá, ha a dogmával ellentétbe jut, amikor aztán *ipso facto* beáll a kiátkozás, megszűnik katolikus lenni. Szóval olyan tudomány ez, amilyen bőr az amerikai bőr, amelyet egy bútorkereskedő addig ajánlgatott, magyarázgatott előttem, míg végre elárulta, hogy nem bőr, hanem vászon.

Hogy Prohászka Ottokár, „Székesfehérvár tudós püspöke” (ezt így kell mondani még a liberális sajtóban is) személyében bevonult az akadémiába a teológia, az igazán nagy győzelem, még az akadémia legyőzését is jelenti, minthogy Ügyrende, mely megszabja az osztályok feladatát, a II. osztályban művelendő tudományok közt nem említi a teológiát. Meglehet különben, hogy ez nem is most vonult be oda először, hiszen évek óta minden közgyűlés szaporítja a katolikus papok számát a II. osztályban, ez idő szerint immár tizenhárom ül bent a rendes és levelező tagok közt. Név szerint: Pauer Imre, Platz Bonifác, Pór Antal, Karácsonyi János, Ortvyay Tivadar, Békefi Rémig, Szentkláray Jenő, Bunyitay Vince, Kollányi Ferenc, Erdélyi László, Takáts Sándor, Prohászka Ottokár, Sörös Pongrác.

Igaz, hogy az összes tagok száma 75 lévén, ehhez képest törpe kisebbségnek tűnik fel az a 13. Ez azonban csak látszat. Először is a papokon kívül ott vannak a paposcivilek. Hogy mennyien, arról nem adhatok statisztikát, de bizonyosan elég szép számmal. Hiszen mindenütt sokan vannak ezen a mi magyar glóbusunkon, ahol csak valami hatalom, befolyás, vagyon található, szóval ahol jó lenni. Aztán akik nincsenek velük, szükség esetén mernek-e ellenük lenni? Bátorab-

bak-e, mint amilyennek általában látjuk országunkban a liberális elemeket?

Ez az a kérdés, amelyre nem merünk igennel felelni. Hiszen néhány évvel ezelőtt még volt ereje az akadémiának megtagadni a kisebbség által ajánlott Kaas Ivortól azt a tekintélyes kitüntetést, amelyet íme most oda ítelt a szánalmas szegény öregnek, aki a börtönből jövő Lepsényi páter bakján emelte egykor a magyar sajtó tekintélyét. Mi változott meg azóta? Nem Kaas Ivor; ő az ma is, ami volt, másképp nem üdvözléne diadalát hozsannával a klerikális sajtó. A változás a klerikális szellem erősödése. Nem vezet bennünket vak elfogultság. Egy pillanatig se hisszük, hogy a bent ülő katolikus papok mind Prohászka módjára az ú. n. katolikus tudomány alapján jutottak be. Egy pillanatig se kételkedünk, hogy pl. egy Karácsonyi Jánosnak helye van történetíróink közt. És mégis félni lehet még ezektől is. A katolikus papság olyan hadsereg, amelynek parancsolnak egyházi működésén kívül is. Eleget láttuk, hogy a képviselő, aki katolikus pap, parancsszóra kénytelen a saját pártja ellen cselekedni, szavazni; így volt ez pl. a polgári házasság és egyéb törvények megalkotásánál. Ha a tudomány csarnokába is elkíséri annak ez a rabszolgaságuk, akkor az akadémia, vagy legalább annak történeti, bölcsészeti osztálya a másképen gondolkozóknak, örökre zárva lesz. Pedig Széchenyi tudományos, nem róm. kath. akadémiát akart alapítani. (H. F.)

IV.

A Nemzeti Szalon az elmúlt hónapban kitessekelte kebeléből néhány új utakon járó festőt, akik Magyar Imperessionisták és Naturalisták Köre, röviden *Miénk* címen jelentek meg rövid idő óta a magyar publikum előtt. Az egész történet azért érdekes, mert keresve nem lehet külön példáját találni annak, hogyan keverednek össze pénzkérdések, megélhetési, érvényesülési kérdések művészi mozgalmakkal. Kevésbé szabatos frázissal élve: hogyan mozgatják ama bizonyos gazdasági okok a művészi fejlődést.

Maga a Szalon is — nem gáncs ez, csak a tények egyszerű konstatálása — minden jel szerint a hivatalos műpártolásból kiszorított festők istápolására alakult. Érdemes volna részletesen foglalkozni nem sok évre visszanyúló történetével, nyomon követni, hogyan igyekezett a maga embereit, köztük nagyon sok érdemest, pénzbeli előnyökhöz juttatni. Persze, öntudatlanul vagy burkoltan, mert szerepeltek erősen az őszinte vagy kevésbé őszinte főúri mecénások, a szónoklatok, felköszöntők, vidéki ünnepélyek, mint a lelkesedés, műpártolás fölkelésének eszközei.

A nehézkes, méltósággal teljes Műcsarnok helyett a Szalon közvetítette messi vidékekkel is a vásárt. Természetes keresletre nem számíthatott, igazi közönsége a képeknek nem volt és nincsen, de felhasználta mind az eszközöket, melyek társaságában hajdan például a színészetet terjesztették jobb ügýhöz méltó buzgalommal. Ezt a kissé lármás, de végre is nem haszontalan munkát két körülmény zavarta meg. Az egyik átmeneti jellegű. A Nemzeti Szalon művészei, akik

időközben erősen megszorodtak, észrevették, hogy bizonyos kollégáik művei szerfölött, érdemük fölött, nagy kelendőségnek örvendenek. Véletlenül ama kollégáiké, akik hivataluknál fogva vettek részt a vidéki tárlatok rendezésében és szorgalmasan jelen voltak minden megnyitón, minden főispáni díszbeszéden. Ez a fölfedezés nem művészi jellegű, de annál erősebben anyagi természetű viharokra adott alkalmat.

A Szalon békéjét megzavaró másik esemény hasonló ehhez. Bizonyos festők, bizonyos képek népszerűsége volt a baj megint. Azzal a különbséggel, hogy ezek a művek artisztikus jelentőségükkel keltek fel a közönség figyelmét. A Nemzeti Szalon nagy törzsgárdájához, mely a Múcsarnokban meg volt telepedve, mely csak a jobb érvényesülés kedvéért és mindenesetre másodsorban kereste fel a Szalont, csatlakoztak újak, fiatalok, szertelenek, talentumosak, akik eljöttek a szabadabb helyre, mert a Múcsarnokba jórészt be sem eresztették őket. Belőlük alakult ki a *Miénk*, a legfigyelemreméltóbb magyar művészek társasága. Ők művészetük, erejük, termésük legjavát hozták a Szalonba. Egyre több figyelemben és elismerésben volt részük. Harcokat provokáltak és a harci zaj az érdeklődésnek nem rossz felkeltője. Szóval sikereik voltak, pártolókhoz jutottak tehetségük révén, amint régebben, az egyesület kiválasztottjai jelenlétükkel segítették érvényesülésüket Máramarosszigettől Kanizsáig.

Az érdeklődés körén kívül maradtak mit sem törődtek az óriási erkölcsi különbséggel, mely a két siker okai között van. Ep úgy felzúdultak az egyikért, mint a másikért. A legmodernebb, a legmerészebb magyar festők holtuk napjáig nyugodtan helyet foglalhattak volna a tárlaton ép úgy, mint a vezetőségben — ha észre nem veszik vala őket. Ha nincsenek sikereik. Ha nem vásárolják a képeiket. Ha el nem szedik a publikum pénzét a festő-céh érdemes tagjai elől. Már azt a kis pénzecskét, amelyre a magyar kultúra munkásai egyáltalában számíthatnak. Azonban elszedték és ezért, csakis ezért egyszerre fölfedezték középszerűségben megöszült kollégáik felforgató mivoltukat. Kiderült, hogy felrúgják a hagyományokat, nem tisztelik a tekintélyt, hóbortosak, érthetetlen képeket festenek, tudatlanok és talentumnélkül valók. A céhbbeliek hamar megértették egymást. Sokan voltak, erősen többségben voltak és a legutóbbi közgyűlésen kitétték a *Miénk*-et minden pereputtyostól.

Szép szavak, azaz nem is szép: elcsépeelt és ostobán összefűzött frázisok takarják a Nemzeti Szalon úgynevezett forradalmát, valódi oka azonban semmi más, mint a piac megkötése, monopolizálása azok számára, akik úgy vélik, hogy Magyarország művészetre szánt pénzüsségeire sivar középszerűségüknél, jól nevelt ürességüknél fogva egyedül nekik van jussuk.

Más kérdés az, elérték-e céljukat? Kiverten és letörönten bolyonganak-e már most az igazi művészegyéniségek, búcsút mondanak-e — belátva kicsiségüket — az ecsetnek, festéknek, megmarad-e szürke társaik számára minden ennivaló? Úgy hisszük, hogy nem. Amint már jeleztük, a művészi termelés mai terjedelmében nem természetes jelenség, legalább annyiban nem, hogy a közönség távolról sem vágyódik, nem érdeklődik annyi kép és szobor iránt, mint amennyit elé raknak,

Még kevésbé tudja ezt a tömeget anyagilag is megemészteni, magáévá tenni. Világszerte megvan ez a hátrányos differencia a művészi termelés és fogyasztás között. Nálunk természetesen sokkal inkább, mint vagyonosabb országokban. A művészek tehát csoportokba verődnek, a már jelzett eszközökkel igyekeznek nevet szerezni, állami szubvenciókat, kormánytámogatást kapni. Kénytelenek vele, kénytelenek mesterségesen harcolni érvényesülésükért és ebben a sorsban igen jeles talentumok rengeteg sok szürke középszerúséggel osztoznak. Ez azért lehetséges — a kiválóak és kisiparosok egybekeveredése — mert az a közönség, melyet a megnyitók fénye, a vásárlás példája, szóval a szokás, divat, jelenvoltság vonz képek köré, legfeljebb ha az árral törődik. Ízlése, hozzáértése olykor bevallottan semmi, olykor jól megtanult műkifejezések alá rejtett, de annál silányabb. Ebben a külsőségek után futkosó, nyilvánosságot, szereplést kereső, mélyebb vágyakozástól nem hevített környezetben igazi érték után való kereslet híján igazi fejlődés is alig lehetséges. Ez a pénz mögé rejtett közöny tartja fenn és szaporítja a jól bevált sablonok festőit, a kedves, cukros kis képecskék alkotóit, az egy helyen tespedőket. Ami őszinte és becsületes vágyakozás mégis akad, az frissebb, új utakat kereső, kevésbé megfésült, de melegebb talentumok iránt érdeklődik. Kócos forradalmárok, tiszteletlen fiatalok és fiatalszívű öregek iránt. Kicsi ez a tábor, kevesen mélyednek el szeretettel a magyar festőknek töretlen mezőkön végbemenő küzdelmeibe, de a szeretet azután őszinte, ez a tábor lelkes, ezeket a híveket nem a szomszédok példája, nem a jótársaságbeli kényszerűség köti össze a művészettel. Akármilyen gyenge is pillanatnyilag ez a közönség — de talán nem is olyan gyenge — sokkal remény teljesebb a másikonál, hasonlíthatatlanul biztosabb alapja egy új festőnemzedék fejlődésének és kifinomodásának.

Eltelkintve az időktől, a művészi termelés természetétől, nehezen hozzáférhető, nem demokratikus módjából eredő akadályoktól: a *Miénk* címevel jelezhető eleven törekvések és laikus hívei között van meg aránylag legnagyobb mértékben az a harmónia, mely nélkül művész és közönsége sokáig egy úton nem haladhat. E harmónia jele gyanánt már szinte közvetlenül megvalósítás előtt áll az a terv, hogy önálló hajlékot kapjon nemcsak a *Miénk*, hanem sok egyéb, független és hivatalosan be nem fogadott művészi törekvés. Igazi érvényesülést érdemes talentumoknak természetesen az az idő fog jelenteni, mely hozzájuk köti a népet, mely megvalósíthatja a művészetek demokratizálódásáról szőtt álmainkat. Hiszen most még a tipikus kapitalista világ saját művészetétől is idegen. Most egyrészt a burzsoázia meghódításáért folyik a küzdelem, másrészt a kulturásabb burzsoázia küzd némi artisztikus élvezetért. Küzd a hivatalosan protezsált, mesterségesen tenyésztett álművészet ellen. Az ellen, melynek salakjával öntik minduntalan nyakon, saját akarata ellenére. Mert ez a művész-tenyésztet nyugodtan nézi a legjobbak vergődését, ellenben — milyen pompás példája az egész magyar művészet-politika mivoltának — nem sajnál Benczúr cifra, díszruhás milléniumi panorámájától hatvanezer koronát. Sőt. Ez az émelyítő vásári csoportkép förtelmes olajnyomatokban, magas támogatással ezrével fogja elárasz-

tani az országot. Kiszorít ugyanannyi ezer tisztességes rajzot, litográffiát, reprodukciót. Ínséges életre kényszerít néhány derék magyar művészt és szegény, apró polgárok pénzén dicsőíti a legmagasabb arisztokráciát.

Illetéktelen pénzek szorgalmas összeszedése; a pénzek adóitól merőben idegen célok szolgálata: vezérlő motívuma ez az egész hivatalos magyar kultúrpolitikának. Rajta alapszik minden mesterségesen fentartott művészi intézmény léte is. Az első lépés lesz ellene, ha függetlenül, felsőbb protekciótól menten, távol a szubvenciók zsákjától, össze tudnak találkozni a Nemzeti Szalonból kitessékelt festőtalentumok a maguk szerető és megértő embereivel. (L. G.)

V.

A nagy magyar mocsár, a zombékos, lomha lép új virágot hajtott ... *Országos Néplap* a neve, negyvenolcas politikai képes népújságnak mondja magát s a következőkről nevezetes. Lapvezére Dobrovits Milán országgyűlési képviselő (van-e, ki e nevet nem ösmeri?), felelős szerkesztője pedig Kalmár Antal, a felségsértésben megöszült publicista. A lapnak egy 8 oldalas politikai része, a főlap, amely nagyon furcsa; aztán van egy élclap melléklete, amelynél lehangolóbb olvasmány ritkán kerül ki a nyomdafesték alól, és végre van egy képes melléklete, amely 7 centiméteres mellképekben ábrázolja Kossuthot, Apponyit, Justhot, Batthyányt és Hollót, ellenben 18 centiméteres, díszruhás magyarnak mutatja a lapvezért, Dobrovits Milánt. Az arcképek szöveg-körítése is e quóta szerint igazodik és amíg Justh Gyulának négy sor jut az elismerésből, addig a lapvezér úr épen 16 sorban fonja meg saját dicskoszorúját.

E külsőségeknél nem kevesebb furcsaság hemzseg a lap tartalmában sem. Beköszöntőjében úgy jellemzi a lap politikáját, hogy az „perzselő magyar, demokratikus és liberális”. Perzselő magyar . . . amit csinál, illetőleg lapvezérel egy szerb és amit a beköszöntő szerint horvát, német, román, tót és szerb nyelven is kifognak nyomatni. És hogy miképen kell érteni ezt a magyar perzselést, e kényelmetlen kérdésre azzal felel meg a program 21. pontja, hogy követeli a nemzeti-ségi törvény eltörlését. És ez a politika volna demokratikus és liberális. De menjünk tovább! helyesli a beköszöntő, „hogy a függetlenségi és 48-as párt — elveinek teljes épségben való fentartása mellett — dualisztikus alapon kormányzó párt legyen; a program 3. pontja viszont követeli a közös minisztériumok megszüntetését és így tovább. A legeggyűbb tudatlanság végig robog a magyar politika meddő ugarán és a városi ember talmi-népiességével fűszerezve, elharsogja a politikai szélhámosságnak jól ismert és immár hitelét-vesztett, puffogó jelszavait. Szó van e parasztfogásra szerkesztett programban az említetteten kívül még Kossuth Lajos édes apánkról, a nemzeti bankról hihetetlen számhazugságok kíséretében, a magyar vámterületről, az önálló hadseregről, a magyar nyelv és írás tudásához kötött általános és titkos népszavazatról, a főrendiház reformjáról, alkotmánybiztosítókokról, adóreformról, földosztásról, az otthon mentesítéséről, aggkori

népbiztosításról, a kisiparosok megmentéséről, ingyen orvoslásról, a kivándorlók hazatelepítéséről, a nemzetiségi gyermekek állami menhelyekben történő elmagyarosításáról, olcsó és gyors igazságszolgáltatásról, jó közigazgatásról, a tisztviselők szolgálati pragmatikájáról, a horvát vármegyék visszacsatolásáról és az Országos 48-as Népszövetségnek megalakításáról. Mindez olyan alaptalan, levegőbe épített kártyavárként, a kivihetőségnek leghalványabb valószínűsége nélkül jelenik meg az olvasó előtt, hogy a legcsekélyebb tartalmi taglalást nem érdemli meg tőlünk. Akár a közjogi szélmalomharcnak száználmas *Don Quichotte*-jai, akár a népámításnak vakmerő szédelgői rótták össze e zagyva *quodlibet*-et: semmiképpen nem szolgáltak reá a komoly számbavételre. . . . De szimptomatikus jelentősége van e bárgyúságnak, mert azt jelenti, hogy a nagy, a hatalmas, az uralkodó függetlenségi párt nemcsak a saját maga, hanem a történelmi osztályok lábai alatt is érzi immár a földindulást. A hagyományok imádását, a múltban megbízhatónak bizonyult vezető elemek szupremáciáját íme! földadja az új programra s a népmilliók behálózására fanyalodik. Még csak dadog ugyan, maga sem tudja jóformán, hogy mit akar: de épen ezzel árulja el lólábát, azt t. i. hogy ez a programra nem a politikai meggondolások igazolható tervezete, hanem a tömegek félrevezetésére s az alacsony indulatok fölbujtására szánt maszlag. Jó szimatú szegény legények előre érzik a politikai passzát-szelek megfordulását és szél alá vonják kis kalózhajóik szennyes vitorláit. Bármily undorító legyen is előttünk ez a szédelgés, magának a szimptomának örvendünk s ez örömünket fokozza a tudat, hogy a szóban forgó kútmérgezésnek semmi hatása nem lesz. Hogy e tekintetben megnyugtassuk olvasóinkat is: szóról-szóra lenyomatjuk a lapnak egyik cikkét, amely képpel illusztrálva imígyen szól:

János gazda a képviselőnél. *(Nyilván állandó rovatnak készül.)*

Képviselő: Hát János gazda, mi jó szél hozta hozzám?

János gazda: Hát mán megkövetem a nagyságos képviselő urat, én olyan deputáció félében jöttem . . .

Képviselő: Deputációban?

János gazda: Igenis. Mert hát valami fúrja a komák oldalát. Nem tudjuk, hogy hányadán vagyunk a fránya néppárttal. Azt mondja az Istók komám meg a Ferke komám — az, aki azelőtt néppárti volt:— „János koma, te a jövő héten úgyis fölmész Pestre, keresd meg a képviselő urat, s kérdezd meg tőle, hogy van az, hogy a néppárt, aki azt mondja, hogy a népért van, nem akarja a magyar bankot, hanem az osztrákot?”

Képviselő: Aztán nem lát át kend a néppárt szitáján?

János gazda: Nehéz az kérem, mert a szita igen sűrű.

Képviselő: Hát nem vette még kend észre, hogy a néppárt hatvanhetes, és a hatvanhét pedig Béccsel szűri össze a levet.

János gazda: De hát ők azt mondják, hogy jó magyarok . . .

Képviselő: Azt is mondják, hogy a népnek a pártja.

János gazda: Aztán Rakovszky a Kossuth-nótát is már énekelte . . .

Képviselő: Igen, de a Gotterhalte szövegével.

János gazda: A hán! már pedzem! Tehát ők mindig az ellenkezőjét értik annak, amit mondanak.

Képviselő: Hát persze, János gazda.

János gazda: Nohát, köszönöm, képviselő úr. Most már értem. Majd résen leszünk. Isten áldja, képviselő úr!

Képviselő: Isten jó nap, János gazda. Aztán ha megint valami fúrja az oldalát, csak látogasson meg. Mindig szívesen látom.

Íme! Ilyen hülye parasztok millióira volna szükség, hogy ez a hazudozó képviselő hitelre találjon. Mi azonban tudjuk, hogy a milliók eszéhez és szívéhez nem a kendőzött paraszti szólamok és a szemérmetlen ígéretések, hanem az egyszerű, a kézzelfogható, nagy igazságok vezetnek el . . . ezért nem féltjük a népet az *Országos Néplap*-tól, hanem örvendünk azon, hogy a húsfafazekak tájékaról a népre kezdenek immár kacsintgatni. A barométer esik, a békák vartyognak . . . megfordul a szél. (*Somogyi Tamás.*)

Könyvismertetések és bírálatok.

A leíró szociológia szerve- Szerző e füzetében egy nagy kollektív-
zése. (Felix Somló: *Zur Gründung* munka szükségességéről igyek-
einer beschreibenden Soziologie. szik meggyőzni a szociológusokat.
Berlin und Leipzig, Dr. Walther Leikiismeretes induktív-összehasonlító
Rothschild, 1909.) munka, ma már, úgyszólván lehetetlen,

mert az izolált kutató nem tekintheti át azt az óriási történelmi és etnográfiai anyagot, melynek ismerete nélkül a legkisebb részletkérdésre sem adható megnyugtató felelet. Gondoljunk csak arra, hogy pl. mennyi sok értekezést írtak össze a szociológusok a vérbosszúról, s a probléma újra meg újra megoldatlanul üti fel a fejét, mivel minden egyes kutató rendszerint a tények rengetegéből azt a néhány tényt és összefüggést halászta ki, mely hipotézisének megfelelő. Úgyszólván a szociológia minden kérdésében ugyanez az állapot. Többé-kevésbé szellemes hipotézisek állanak mindenütt egymással szemben, a tények tarkabarka önkényesen kiválasztott „bizonyítékai” által támogatva. Pedig tudományosan megnyugtató eredményt csak úgy nyerhetünk, ha Durkheim tanácsát követve, valamely intézmény fejlődését az összes, különböző társadalmi fajoknál nyomon követjük: „Ha például a családi élet szervezéséről van szó, mindenekelőtt a legkezdetlegesebb típust, mely valaha létezett, kell megállapítani, s azután lépésről-lépésre nyomozni az utat és módot, melyen az lassanként komplikálódott. Ez a módszer, melyet genetikainak lehetne elnevezni, egyben analízisét és szintézisét adná az illető jelenségnek. Mert egyrészt megmutatná nekünk az elemeket, melyekből áll, disszociált állapotukban, egyedül azáltal, hogy feltárná előttünk, miként fűződnek azok lassanként egymásba, másrészt egyidejűleg az összehasonlítás széles területénél fogva, inkább lenne képes meghatározni azokat a föltételeket, melyektől az elemek alakulása és asszociációja függ. Valamely, csak némileg is komplikált, társadalmi tény csak úgy magyarázható meg, ha integrális fejlődését az összes társadalmi fajokon át nyomon követjük,” (7.)

De Durkheim-nak ezt a helyes tanácsát — még ha a társadalmak osztályozása nem okozna külön nehézségeket — ma még a

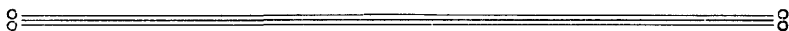
legkedvezőbb föltételek mellett dolgozó kutató is alig képes követni, mert rengeteg időre van szükség, hogy a szociológus tőle idegen részletkutatások között eligazodjék s a kérdés egész irodalma felett uralkodjék. E nehézségeket szerző csak egy nagy kollektív munkával véli legyőzhetőnek, olyképen, hogy a szociológusok kérdéseket tennének fel, melyekre a szakemberek — főleg történészek és etnográfusok — válaszolnának, ki-ki arra a társadalomra vagy fejlődési időszakra szorítkozva, melyet legjobban ismer. A Spencer *Descriptive Sociology*-jának folytatásáról volna szó, annak hibáit kiküszöbölve. Először azáltal, hogy a kérdések föltevésében nem egy egyoldalú irány jutna szóhoz, hanem lehetőleg objektív tudakozódások minden irányban. Másodsor pedig az által, hogy a válaszokat a legkompetensebb szakemberek egész serege adná meg, melyeket valamely központi szerv rendszerbe foglalna s azokat időről-időre az újabb kutatásokkal kiegészítené. (Mint ez ma a statisztikai adatok összegyűjtésével, ellenőrzésével és továbbfejlesztésével történik.) Ekként a jövő szociológusa minden kérdésre vonatkozólag együtt találná a legfontosabb tényanyagot nemcsak minden primitív népre vonatkozólag, hanem az összes történelmi társadalmaknak összes fejlődési fokaira nézve is. (Míg maguk a fejlődési fokok ismeretlenek vagy vitatottak, addig nyilván kronologikus rendre volnánk ráutalva. Pl. hány 10.000 lakoson felüli város volt 1500-ban Angliában és az összes többi egykorú államokban. Nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést az e dátum előtti és utáni időkre is föl kellene tenni, nem nagyon széles időközökben.)

Ebből a rövid vázlatból is nyilvánvaló ennek a tervnek rendkívüli nehézségei, melyek azt ez idő szerint — sajnos — az utópiák világába utalják, mert olyan rengeteg pénzösszegeket és munkaerőket igényelne, melyek a leggazdagabb országokban sem állnak rendelkezésre sokkal konkrétebb és biztosabb sikerű vállalkozásokra sem. Gondoljon csak ki-ki bárminő kérdésre, mellyel valaha foglalkozott, s át fogja látni, hogy a legkisebb problémára nézve is kötetekre terjedő tények és tényösszefüggések léteznek, ha azokat Durkheim tanácsa szerint a legprimitívebb foktól a legkomplikáltabbig nyomon akarnók követni. Nos ezt az eljárást a jogi, a vallási, erkölcsi, gazdasági, esztétikai, szociológia kérdéseire alkalmazva, könnyű kiszámítani, hogy a kötetek százairól, volna szó.

Vajon, ha ez a pesszimiztikus ítélet igaz, a szociológiának végleg búcsút kell mondaniok azoknak, kik csak az induktív, összehasonlító, genetikai módszerben hisznek. Távolról sem. Jól berendezett nyugateurópai könyvtárakban igen pontos és termékeny munkát lehet végezni ma is anélkül, hogy az összes néptörzseket és fejlődési fokokat végig kutatnánk. De még oly mostoha könyvtárviszonyok mellett, mint mieink, is lehet ezen módszer alapján dolgozni. Epúgy miként a magyar flóra és fauna természettudományi tanulmányozása alapján is el lehet jutni új biológiai igazságokhoz (De Vries mutációs kísérleteit Magyarországon is meg lehetett volna csinálni): egészen úgy a múlt és a jelen magyar társadalmi realitásának genetikai és összehasonlító felméréséből új és értékes fölfedezések következhetnek. A vallási intézményeket végre is nemcsak a Fidzsi-szigeteken, Asszíriában és

Babilóniában lehet tanulmányozni, hanem a magyar reformáció és ellenreformáció kialakulásában, avagy a nazarénusaink szektáiban is, mint erre Leopold Lajos, tényekkel kezében, rámutatott. Ezeket a kutatásokat pedig összemérve a külföldiekkel és a vallástörténelmiekkal: általános érvényű összefüggésekig is ellehet jutni. A Webbek, kik a trade-unionizmus természetrajzát írták meg, bizonyára látnak annyit a társadalmi törvényszerűségekből, mint amennyi tanulságot Spencer és Gillen kutatásai az Arunta-törzsről nyújtanak.

Ha így Somló tervének keresztülvitelét szkeptikusan fogadom és annak hiányában is sok reményt fűzök tudományunk fejlődéséhez, másrészt melegen egyet értek vele amaz alapfelfogásában, melyből a szociológia módszertanát nézi. Erre nézve több értékes megfigyelést és megpendítést tesz, kritikája a régi szociológiával szemben pedig olykor igen éles és termékeny. A társadalmak osztályozásáról szóló fejezetet különösen ajánlom olvasóink figyelmébe. **J. O.**

Az új Imperium. (Brooks Adams: *The New Empire Német fordításban: Das Herz der Welt Julius Sachs átültetésében.* „Lumen.” *Wien und Leipzig 1908.*)

Ez a könyv, melyről Upton Sinclair azt írja, hogy oly érzéseket támaszt benne, mint aminőket egy fel-felé haladó liftben ülő ember érezhet, amikor a lift hirtelenül megáll. Sinclair képlete szép, de nem találó,

mert ennek a könyvnek nemcsak tendenciája van, hanem konklúziói is vannak, nem tér ki azok elől, nem tereli őket a premisszáktól távol-eső utakra, hanem nagystílusú szintetikus elmével kapcsolja be a múlt tényeit az előrelátható jövő fejlődésbe.

Igaz, hogy a szerző saját konklúziói az eredeti angol kiadásban nincsenek azzal a tömör rendszerességgel kiépítve, mint a német kiadáshoz írt külön fejezetben, de ennek hiányában sem hirtelenül megálló felvonó ez a könyv, legfeljebb nélkülözi a szépirodalmi stilisztika számára nélkülözhetetlen befejezést, illetve összefoglalást.

Mindez azonban nem változtat a könyv korszakalkotó voltán. Bizonyára három fajta típusnak igen fájhat a szerző módszere, szókimondása és tudományossága: a dogmatizmusnak, a szentimentalizmusnak és a demagógiának, de érintheti ez a könyv igazságait? Ellenvetés-e az erkölcsi felháborodás, vagy szentimentális feljajdulás tudományos érvekkel szemben? Ha Brooks Adams megállapítja, hogy a függetlenségi nyilatkozat nyelvezete csak kevésbé különbözik egy katolikus zsinatétól, mely örök igazságokat statuál, le tudja ezt rontani Upton Sinclair érzékenyülése a hagyományokkal szemben és panasza, hogy Adams valóságos haditáncot jár a „morális érzés” nevű dolog körül? *

Nem, Adams nem moralista és nem lírai kedély. Oly hidegen, szenvedélytelenül adja elő a tényeket, amily burkolatlanul, brutálisan azok nyilvánulnak.

* * *

* V. ö. *The Industrial Republic by Upton Sinclair.* Amerikai kiadás 84. 1.

Lássuk már most, miben áll voltaképpen Adams elmélete: „Az önfentartás szükségletétől úzelve, az egyének, a legcsekélyebb ellenállás irányában mozognak oly pontok felé, melyekben biztonságot vagy előnyt találnak. E mozgás közben tömegekké egyesülnek, melyeket államoknak vagy nemzeteknek nevezünk, mely tömegek mindegyike egy súlyponttal, egy centrummal bír. Minthogy azonban e tömegek sohasem juthatnak el a teljes nyugalom állapotához, egyensúlyuk mindig el fog tolódni és előbb-utóbb beáll a stabilitás hiányának oly állapota, mely egy új rendhez, új alkalmazkodáshoz vezet. Ha ily újjászervezés erőszakos lefolyású, forradalomnak nevezzük. Mindebből az következik, hogy ha az út, melyen egy nemzet halad és ennek hajtóereje megközelítőleg megállapítható, a szembenálló akadályok módoszatai is mérlegelhetők, sőt továbbmenve, eljuthatunk azon energiameérték megállapításához is, mely ezen akadályok elhárításához szükséges.”

Mint minden gyakorlati kihatású és igazán értékes tudományos felfedezéssel szemben, úgy ennek hallatára is az ember az első pillanatban hajlandó az egész kérdést azzal elintézni, hogy „Hiszen ez természetes! Annyira természetes, hogy szinte nem is érdemes róla beszélni!” Ámde a probléma nem ér véget a teoretikus megoldásnál, hanem követeli ennek praktikus alkalmazását is. Mert praktikus tények, az Egyesült-Államok viszonyai azok, melyeknek jövőbeli kialakulása és a nyugati civilizációra gyakorolt hatásai képezik a *New Empire* fejtegetéseinek tárgyát.

„A világ — úgylátszik — megegyezik abban, hogy az Egyesült-Államok valószínűleg meg fogják maguknak szerezni, ha ugyan még eddig nem szerezték meg, a gazdasági szupremáciát . . . Sehol másutt nincs meg az a túlnyomó aktivitás, a vállalatok sehohsem oly hatalmasak, sehol sincs tökéletesebb közigazgatás és ily töketömeg egyesek kezeiben centralizálva. És amint az Egyesült-Államok az uralkodó piaccá válnak, végigterjeszkednek a kereskedelmi utak mentén, melyek idegen országokból vezetnek az ő szívéig, mint ahogy eddig minden imperium kiterjeszkedett Sargon napjaitól a mi napjainkig... Föltéve, hogy a következő ötven év mozgalma csak oly mérvű lesz, mint az elmúlt ötven évé, az Egyesült-Államok túl fognak tenni minden egyes nagyhatalmon, ha ugyan nem az összes nagyhatalmon együttvéve. Az egész világ fog nekik adózni. A kereskedelem Keletről és Nyugatról egyaránt az Egyesült-Államok felé fog folyni és az a rend, mely az idők hajnalhasadta óta létezett, fel fog bomlani... Az Egyesült-Államok a kor gazdasági rendszerének szívének alkotják és ezen hatalmát ésszel és erőszakkal fenn kell tartania, vagy osztania kell a *skart*-ba tettek sorsát.”

A jövő ezen perspektívájának realitása teljesen azon múlik, képes lesz-e az ország a reáharuló energiatömeget megfelelően adminisztrálni vagy sem. A köztársasági ideál a maga centrifugális tendenciával Adams szerint nem valósíthatja meg e munkát. Csak egy új imperium képes arra az energia-egyszerűsítésre és energia-koncentrálásra, mely magával hozná, hogy a világkereskedelem útjainak csomópontja egy civilizáció központját alkossa. „Az imperium oly hatalom,

mely a kereskedelmi utaknak az ércprodukciónak központja felé ható konvergenciáján épül fel, a központosított energiának oly generátora, mely egy elektromos dinamóhoz hasonlítható.” Praktikusan szólva: Hogy ez az új imperium kifejlődhessék, hatalmas komplex tömegnek kell lennie, melyet olcsó, rugalmas és egyszerű gépek segítségével kell igazgatni s mivel ez a hatalmas komplex tömeg valósággal fennáll, Adams szerint az új évszázad legnagyobb problémája ezen tömeg szerencsés kormányzása, mert ettől függ az emberi nem békéje és jóléte. Ezeket a tanulságokat meríti szerző az Egyesült-Államok földrajzi viszonyaiból és a világgazdaság történetéből.

Nem önkényes szofizmák vezetnek szerzőt elméletéhez, hanem a világtörténet gazdasági alapon történő szemlélete. Így jut el a történelmi materializmus módszerével nyílegyenesen az imperializmushoz és hogy az analógia a történelmi materializmus szocialisztikus és imperialisztikus megállapításai között teljes legyen, Brooks Adams is oda konkludál, hogy azon krízisnek, mely előtt az Unio áll, főoka gazdasági és jogrendjének ellentéte: „Láthatjuk, hogy 1789 óta, amikor az alkotmány életbe lépett, az összes civilizált nemzetek, újjászervezésen mentek keresztül, sőt egyesek, mint Franciaország és Anglia egynél többször és az életföltételek még sem mentek át seholy olyan alapos változáson, mint Északamerikában... A huszadik század viszonyai itt csaknem fordítottja a tizenharmadik századbelieknek és a nemzeti szervezet mégis változatlan maradt, sőt egy írott dokumentum határozatai folytán, mely praktikusan véve, még csak nem is bővíthető, még az automatikus hozzáalkalmazkodás is lehetetlenné vált”. Érthető tehát, hogy Upton Sinclair, a szocialista író, csak egy alapon támadhatja az imperializmus teoretikusát, ha annak gazdasági szemléletét és ezzel módszerét elveti. De ezt téve, ő maga is lesiklik a szocialista alapról és kispolgári szentimentalizmussal támadja azt, aki „hideg, tudományos formulákban mutatja ki” az ő hazájának kritikus állapotát.

Ámde Adams nem intézhető el ilyen könnyen. Érzése logikus, következetes, hozzáférhetetlen. Módszere ugyanaz, amelyen az egész szocialista tudomány is sarkallik, ha következtetései más formában jelentkeznek is. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a világpolitika és a világgazdaság tényei és kulturális összefüggései semmiféle fennálló teória alapján nem vezethetők le, egyszerűen azért, mert nincs a világtörténelemben precedens az olyan fokú komplikációkra, aminőkre a kutató bukkan Amerika és az egész nyugati kultúra jövőjének vizsgálata közben. Amennyi ebből a jelenre nézve megállapítható, annyit Adams megállapított.

Megállapította, hogy a társadalom manapság intenzív gyorsasággal mozog és a mozgó tömegek a sebesség arányában szaporodnak. Az egyensúlyállapot ennél fogva érzékeny és labilis. „Ha egy olyan csekély ok, mint aminő az árcsökkenés egy évtized alatt a világhatalom székhelyét képes volt az Óceánon áthajtani, úgy ez a székhely az Egyesült-Államok igazgatási funkcióiban beálló kis zavar által épűgy eltolódhatik. Ámde a kétféle centrumeltolódás között óriási különbségek vannak. Ha a világ szíve Amerikában van, úgy ez az úgynevezett

„nyugati” kultúrának fenmaradását és kiépülését jelenti. Ha azonban a világ súlypontja a Pacific Óceánon át a Keletre kerül, az ottani, imperialisztikus formákhoz szoktatott fajok győzelme egyértelmű évezre-des kultúrájuk győzelmével.

Adams könyvét lehetetlen valamely párt vagy iskola szempont-jából nézni. A világkultúra szempontja fölötté áll az ilyesminek, azért hiábavaló próbálkozás az ily magasrendű problémákat alacsonyabb rendű keretek között fejtegetni. Nem lehet Adamsról — legalább is ezen könyve alapján — elmondani, hogy ő a verseny apostola, mint ezt Upton Sinclair teszi. A *New Empire* szerzője a tudós mate-rialista módjára mindenütt a gazdasági erőket szerepelteti és sehol sem az ő véleményét, vagy az emberek akarátát. Az imperializmus ő nála nem valami kívánatos politikai elv, hanem kényszerűség, mely elé a természet állította az Egyesült-Államokat. Az egyedüli kérdés, mely még fenmarad az, hogy vajon ez az új Imperium, az admini-sztratív erők egyesítése békés úton fog-e végbemenni, vagy sem? Ez Adams szerint pszichológiai erőktől függ. Attól ugyanis, hogy az átalakulást eszközölő szellemi erőknek, nevezetesen az adminisztratív szellem-nek fokozódása be fog-e következni.

Ideológiák! Az ösztönszerűségi iskola frázisai! Mondhatnak erre némelyek, ha Adams nem adná mindjárt természettudományi magya-rázatot annak, hogy mit ért ő ezen szellem alatt. Egy elég nagy külső feszültségnek az eredményét, mely alkalmas arra, hogy a kellő energiát létrehozza. „Hogy az amerikai szellem, ha elegendő nyomás alatt sűrűsödik össze, nagy dolgokra képes, azt igazolják az admini-sztratív munka ama csodái, melyeket 1789-ben az alkotmány elfo-gadása által és a polgárháború alatt kimutattak, de semmiféle emberi szellem sem dolgozik megfelelő hajtóerő nélkül és így azon végső kérdés előtt állunk, hogy e nyomás elég nagy lesz-e.”

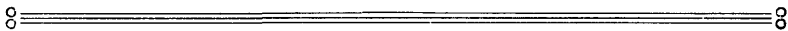
Erre a kérdésre szerző a világtörténetben találja meg a választ: A középkor végén felbomló feudalizmus is általános, európai káoszt idézett elő, melyből a társadalom csak egy teljesen új alapon történő szervezés által állíthatta helyre a rendet. Ezúttal is a társadalmi életet oly erők gyorsították, melyek fölött soha megelőzőleg az emberek nem uralkodtak. Ez az erőkomplexum, melyet a természet maga kívánt meg a társadalomtól, a tudományos szellem volt, melynek alapjain több, mint háromszáz éven át nyugodott a civilizáció. „És ha most egy új szellem kifejleszthető, úgy a keresztény világ legnagyobb reménye, hogy ez az Egyesült-Államokban fog kifejlődni. Hogy egy új szellem születése mibe fog kerülni utódainknak, azt senki meg nem jósol-hatja.” Ezzel végzi a szerző konklúzióit. Ami ideológia ebben van, az nem a szerző rovására, hanem a nyelvnek, főleg az angol nyelv ideológiai szerkezetének tudandó be. A könyv német fordítója is utal ama nehézségekre, melyek az adamsi gondolatnak szavakba öntésénél találkoznak. A természetes, magától értetődő, de mindenképen új gondolatokra csak kevésbé alkalmas fogalmak állanak Adams rendel-kezésére, de azért csak felületes módon lehet az ő pszichológiai érté-keit frázisoknak bélyegezni.

A *New Empire* szerzője nem fantaszta, hanem a szó modern

értelmében vett tudós, kinek gondolata mindig a legpraktikusabb, legégetőbb kérdésekre van irányítva. Így kerülnek a *New Empire*-ba is gazdasági és politikai megfigyelések közé alapos bírálatok a mai tudományos élet és egész kulturéletünk helytelenül decentralizált voltáról. Nem azonosítja magát „a tanító céh embereivel” sem felfogás, sem módszer tekintetében: írásait nem mint a bosztoni jogtanár írja, hanem mint az élet tényeit megfigyelő, mert azok által közelről érdekelt praktikus elme.

Adams könyvében mindenkinek öröme és gyönyörűsége telhetik, aki nem elfogultan, apriorisztikus véleményekkel, vagy előítélettel fog egy könyv olvasásához. Mert Adams előtt nincsenek hagyományos elméletek, dogmák, fölösleges érzelmi momentumok, előtte csak tények vannak, melyek könyörtelenül hatnak. „Az intellektuális merevség — így szól egy helyen — a legnagyobb veszély, mert az elkerülhetetlennel való hadakozás az intellektuális merevséggel egyenes arányban van.” Ehhez képest ő maga sem ambicionálja tanításai számára, hogy dogmáknak tartassanak. Szerinte a tudományosan gondolkodó ember nem is vár abszolút igazságot: Megfigyeléseket tesz és ha elég megfigyelése van, hogy a generalizáláshoz foghat, eszméit egy hipotézisben formulázza meg, amelyen tovább lehet dolgozni, mindaddig, míg valamelyik követő megtalálja, a jobbat, a világosabbat ...

Nem ismerek szociológiai tárgyú könyvet, mely hangjában, módszerében és komolyságban jobban megközelítené a természettudományi ideált, mint a *New Empire*.
B—r E—k.

Doctor Szélpál Margit.

(*Dráma 3 felvonásban. Írta: Balázs Béla Színrekerült a Nemzeti Színházban 1909 április 30-án, megjelent a Nyugat kiadásában.*)

Két okból érdemes is és kell is ezen a helyen a lehető legnyomatékosabban felhívni mindenki figyelmét erre a darabra, eltekintve egészen attól, hogy *nostra causa*

agitur mindig, valahányszor egy erős ember új úton indul el, új célok felé és útjában állanak mindazok, akiket üzleti érdekük és elfáradt koponyáik önvédelme egy táborba szorít ilyenkor mindig. Lehetne most arról beszélni, hogy ebben a darabban új típusok új sorsai szerepelnek, hogy olyan embereket szólaltat meg, akik nem variációi az évtizedek óta betéve tudottaknak, akiknek egymáshoz való viszonyai a legradikálisabb energiával hagyják el színdarabjaink „szeret, nem szeret” és „elvesz, nem vesz el” atmoszféráját, de ahol a legfinomabb mai emberek egészen speciálisan mai hangjai szólalnak meg. Lehetne beszélni és sokat lehetne beszélni ezeknek a típusoknak miránk való jelentőségéről és mindarról, amit az ő sorsaik, mint tipikus sorsok, mint típusok sorsának így való látása minékünk jelent. De ez talán még sem a legfontosabb itt. Arról kell — azt hiszem — most itt beszélnünk, hogy mindezekből Balázs Béla meglátott egy tragédiát és zengő lírával és mélységes tragikus pátozzsal, és egész életüket magukbafoglaló gesztusok és szembenállások új szimbolikája segítségével fejezte ki. Hogy meglátott és megírt egy tragédiát megalkuvás nélkül, felfelé és lefelé. Egy tragédiát, tehát egy a legmélyebb

pátosszal teli költeményt és egy modern tragédiát, amely mindvégig a földön, a mi földünkön marad. Ahol a mi földünk emberei nőnek szemünk láttára tragikus magaslatokig, de ami mégsem süllyed le egy percig sem a társadalmi élet kicsiségei szülte trivialitásai közé, amely tehát nem kénytelen a modern tragédiák — térben és időben — disztanciáló eszközeit igénybe venni, hogy tragikus maradjon. Ez az első percben kisebb jelentőségűnek látszik, mint amilyen. De gondolkunk arra, hány modern tragédia van a Hebbel *Maria Magdolná*-ja óta? Ibsen utolsó drámáiról kellene akkor beszélnünk, egypár Hauptmann-ról, egypár Strindbergről, a Heiberg *Szerelem tragédiáról* és még egypár darabról. Kevésről. És a legutolsó évek stílusmozgalmai, mintegy belátva (és ennek nagyon sok teoretikus igazolását is nyerve, amire rátérni ez sajnos nem a megfelelő hely és alkalom), hogy a modern, a polgári élet nem alkalmas anyaga a tragikus konfliktusoknak ezért rég elmúlt idők távol vidékeire vagy időtlen messzeségekbe helyezte el a tragédiák embereit és azok sorsait (még Hauptmann és Strindberg is). Itt mondom kísérlet történik erre és — úgy érzem — új úton és jó úton megy valaki errefelé; valaki megpróbálkozik valamivel és olyannal, ami mint megoldások lehetősége nemcsak elvben helyeslendő, de amiből már itt is nagyon-nagyon sok van érdekes erővel végigvive. A bírálatok a hibákat hangsúlyozzák, néha jogosan, sokszor új erényeket tekintve azoknak; mi itt — tudatosan és szándékosan — csak a pozitívumokról fogunk beszélni. Nem mintha nem látnók éppen olyan tisztán, amit a darab ellen fel lehetne hozni, de mert nem azt érezzük itt fontosnak, hogy ez vagy az a részlet tökéletesen sikerült-e vagy sem, hanem azt, hogy ami érték benne, új érték, és talán maradandó és mindenesetre nagyon fejlődés-képes, nemcsak mint költőjének talentumpróbája, de mint kiindulás a mások számára is.

Arról van itt szó: hogyan érheti el egy tisztán mai emberek között lejátszódó megtörténés az igazi tragédia pátoszáét? Ibsennek erre — mindenki tudja — gondolati, intellektuális szimbólumai vannak. Az ő módszere annyira absztrahálni a dolgokat, az embereket, hogy kivesszék belőlük a hús- és vérrelteli életnek minden, életvoltából eredt, földhöztapadt trivialitása, hogy az emberből ne is maradjon több fenn, mint az a pont, ahol sorsával találkozik, ahol sorsán nagygyá nő; elhagyja rendes élete közönséges voltát és csak ezzel vonatkozásban levő szavai már csak mint távoli szellemhangok csengenek felénk. Az ember csak sorsára vonatkoztatva létezik és a sors requizitumainak végtelenül erős és végtelenül sokféle szállal hozzáfűződő volta, sorsszerűségét, minden köznapit elfelejtető atmoszférát ad nekik, szimbólummá teszi őket. Hauptmann az egyetlen, aki kísérletet tesz elérni az Ibsen monumentalitását, úgy, hogy embereit ne kelljen ezért annyira intellektualizálni, dialógusát annyira a problémára kielezni és kihegyezni, sorsszimbólumait annyira komplikálni és racionalizálni. Hogy egyszóval a közvetlen élethez való nagyobb közelség mellett elérhető legyen a monumentalitás hasonló foka (Strindberg és Heiberg csak egyszerűsítik az Ibseni utakat, de nem hagyják el őket).

Igy kell feltenni a kérdést a Balázs Béla darabjával szemben,

ha igazságosak akarunk lenni és már, hogy ezt a mértéket kell alkalmazni, hogy ide kell elmenni, hogy kritizálni lehessen, elég kritika a darab számára. Csak egészen részletes analízis felelhetne persze arra, hogy hol van felelet is a kérdésre; itt erről nem lehet szó és így be kell érünk azzal, ha magát a kérdést vázoljuk, amilyen tisztán és röviden azt csak lehet. Tehát egész röviden: mi a tragikus tartalma ennek a drámának? Az-e, hogy Doctor Szélpál Margit nem bírván ki a berlini tudósok csupán intellektuális közösségeit, tovább vágyik életbe” és a távolból megint visszavágyik a régibe (vagy az ismét valami új cél lenne?) és mindenütt a maga számára áthághatatlan korlátokba ütközik és véresre töri szárnyait, összezúzza magát áthághatatlanságukon? Vagy az, hogy vannak emberek, akik otthon vannak és vannak vándorok és nem élnek még az elsők és csak vágyódnak az élet után a másikkak? És mi lesz egy vándornak teremtettből, ha le akar telepedni vagy egy talán otthonokba születettből, ha vándorútnak indul? Vagy az ember talán egyik sem és mégis mindakettő és nála hatalmasabb erők dobálják az egyik pólustól a másik felé? Az-e hogy mi lesz, ha az ember az életnek értelmét keresi és egyforma sötét erővel mered eléje az okok folyton új örvényekbe bevilágítása és az ösösztönök, az „emberi” vad káosza? Hogy talán nem biztos, hogy összetörik annak hajója, akinek boldog egyoldalúsága megengedte, hogy csak az egyik oldalát ragadja meg az életnek, de mi lesz abból, aki teljes ember akar lenni, aki nem bír megélni mindakettő nélkül? És hol van a lehetőség a kettő összefogására? Mindakettő felé démonikus erők viszik az embereket, erők, amik hatalmasabbak sokkal az ő „akarat”-uknál, az ő „belátás”-uknál és mi küldte az egyik erőt az egyikbe és mi a másikat a másikba, és mi tette a kettő összecsapásai vad forgószelének színterévé egy harmadik ember lelkét? Valami egészen primitív misztériumféle hangzik ki ennek a darabnak sok helyéből, a végső kérdések, a meg nem fogalmazható kérdések muzsikája, a nagy elcsodálkozás, a legmélyebb elhallgatás, a sorsszerűség megérzésének pátosza. Ha a mi életünk még istenek formájában vetítené ki kérdéseit és feleleteit a végső életproblémákról, talán Apollo és Dionysos harca lenne ez a küzdelem, de talán az Artemisé Aphroditével vagy Héráé és Heraklest védő Zeusszal — ki tudja? Valami ezekhez hasonló lenne, ha mi úgy bírnók látni kérdéseinket, mint a görögök vagy mint a középkor: érzeki szimbólumok formájában.

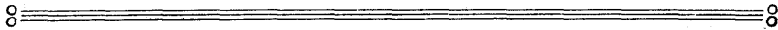
Így csak a történeteket lehet ábrázolni és rajtuk keresztül ütheti csak fel a fejét, ismeretlenül és megismeretlenül a formát találni nem tudó istenség. Az egyik szárnyainak hűvös suhogása teszi templomszerűvé a kis könyvtárszobát és adja egy Savonarola pátoszáat a fiatal magyar biológusnak. És a másik izzó perzselése Bacchus oltárait emeli fel a Tatra vidékén, ahol faunok és nimfák kacagásától visszhangzik minden bokr, ahol ölelésre kinyújtott karok a fák galyai és csókra hívogató muzsika cseng minden hangból és hallgatásból. A közönséges élet itt mély árnyékokat vetővé, transzparenssé válik. Atcsillámlik rajta keresztül, hiába takargatják a szavak és emberek trivialitásai, hogy mi mozgatja igazán az életet. Szimbólumokká válnak a dolgok,

nem mert elvesztik élő voltukat, de mert élővé válik még a nem élő is és a mozgató erők titokzatos nagysága túlradó életgazdagságot ad a legtriviálisabbnak is; sőt épen annak a legerősebben. Ebből a szempontból talán legmerészebb és legjobb része a darabnak az, hogy Dionysos isten (szükségből használom az ő nevét itt) az elképzelt legtrivialisabb formában jelenik meg Margit számára: egy csinos gentry földesúr szerelme az istenség emanációja; és kísérete: egy becsípott szerelmes pár, szalonnasütő kirándulók és aratóknak a völgyből felhangzó nótája.

Egy nagy *triptychon* ez a darab: egy berlini február egy dolgozó szobában, egy nyári reggel és egy nyári este a Tátra alján és egy őszi délután egy vidéki kúrián. És mindenütt a mi életünk normális eseményei közé világít be valami mindig érzett és sohasem kifejezhető, örökké misztikus és mégis legbiztosabban reális és annak a sorsnak, amit ez hozott, nőnek szinte maguktól szimbólumaivá a szobák, a könyvek, a fák, az emberek, anélkül, hogy hús és vér voltukat egy percre is elvesztenék. És így a nagy drámai szükségyszerűség itt valami egészen különös új megjelenési formát keres magának: a képekben van meg a tragédia, de nem pusztán azok dekoratív erejében (mint D'Annunzió pl.), de abban a pantheisztikus, panpszichisztikus, mindent élővé tevő atmoszférában, ami végigmegy mindenben, ami annyira átfog mindent, hogy minden ember tragédiája szinte ki van fejezve azzal, hogy most ennek a szobának ablakából nézi a naplementét és egy évvel ezelőtt azon a réten állott. És pátosza az egyszerű szavaknak, az az árnyékot vetése, ami megengedi ennek keresztül csillogását; ami persze már az Ibsen, Hauptmann és Maeterlinck tradíció okos felvétele és érdekes továbbvitele.

Hibák lehetnek, vannak is, de erről ma itt ne essék szó; az akcentus ma nem lehet őrajtuk.

Lukács György

A magyarországi háziipar és a budapesti otthoni munka. (Írta Ferenczi Imre. Budapest, Kilián, 1908. 88 oldal. — Ugyanaz németül, J. Fischer, Jena, kiadásában.)

Az emberi munkaerő legfőkétebb kizsákmányolása az otthoni munka terén megy végbe. Vannak műhelyek, melyek munkásaiknak magasabb darabszámbért fizetnek, mint az otthon dolgozó kismestereknek. Ez az egy tény is bizonyítja, hogy a kisszabó, szücs vagy asztalos, aki a nagyvállalkozó részére dolgozik, maga is vérig kiszíjolt proletár, aki, azonban korlátolt látkörével nem a munkaadóban, hanem munkásában látja nyomorúságának és romlásának okát. Az ú. n. *sweating system* rejtelmét csak az utolsó évtizedek statisztikai fölvételei derítették fel és ennek nyomán hangzott fel Németországban a *Mehr Schutz für die Heimarbeiter* jelszava. Míg a gyári és ipari törvények legalább valamelyes védelmet nyújtottak a munkásnak, az otthoni munka szabályozáson kívül maradt. Az a patriarchális viszony, melyről konzervatív írók olyan lelkesen szónokolnak és mely még a háziiparban némileg megmaradt, ugyancsak szomorú képet nyújtott a modern nagyvárosok tömegtermelésében. Az egyes államok siettek is — annyira, amennyire

— a munkásvédelmet az otthoni munkára is kiterjeszteni, de nem Le Play és Ruskin és a keresztényszocialisták tanítása nyomán, hanem minden patriarchális elv félrevetésével, a modern gazdasági életből kihajtott elvek szerint. Németországban éppen most fekszik az otthonmunkát szabályozó egy tervezet a törvényhozás előtt, nálunk pedig az ipar-törvény tervezete foglal magában idevágó rendelkezéseket.*

Hivatalos felvételünk a magyar háziiparról és otthonmunkáról még nincsen. Aki tehát ezt a kérdést tanulmányozni akarja — mint azt Ferenczi Imre teszi — annak magának kell az adatokat száz forrásból összeszedni. Az ilyen munka nem csekély fáradságot igényel és szerző, kit a „Törvényes munkásvédelem magyarországi egyesülete” bízott meg a kérdés tanulmányozásával, lelkiismeretes és úttörő munkát végzett, mikor ezt az épenséggel nem szórakoztató munkát alaposan elvégezte. Elvégezte pedig nemcsak statisztikai adatok összegyűjtése által, hanem a kérdésnek a szociálpolitika távoli szemszögeiből való megbírálása által is. „Ez a munka — mondja szerző — mint a magyar háziipar első szociálpolitikai vizsgálata jelenik meg. Az anyagot, melyet az olvasó munkámban megtalál, magam gyűjtöttem. Igyekeztem úgy szóbeli, mint írásbeli úton a nagyobb munkaadók, valamint a munkásszervezetek nézeteit megismerni . . . Döntő súlyt személyes megfigyeléseimre és kutatásaimra helyeztem.”

A könyv három főrésze oszlik. Az első rész a vidéki, a népies háziipart, a második a városi, főleg a budapesti otthonmunkát, végül a harmadik az otthoni munka törvényes szabályozását vizsgálja.

A vidéki népies ipar támogatása tulajdonképpen — nem tűnik ki, hogy a szerzőnek is ez-e álláspontja — földbirtokos érdek. A felszabadított jobbágy, a paraszt nem tud annyit keresni, amennyiből télen át is megélhessen. Szükséges tehát olyan mellékfoglalkozásról gondoskodni, mely a silány munkabéreket kiegészíti. Minél többet keres a munkás vagy családja a népies ipar terén, annál jobban le lehet nyomni a napszámot és bért. A népies ipar előmozdítására irányuló kísérletek tehát — bár külsőleg humánus célt szolgálnak — reakciósak. Amellett a magyar parasztnak az ilyen ipari tevékenységből eredő keresete oly silány, hogy maga ritkán vállalkozik rá, legfeljebb felesége és gyermekei. A szerző adatai szerint például annak a csipkeverőnek, ki heti 6 koronát keres, már nagy közügyességgel kell rendelkeznie. És ez még nem is a rosszabb keresetek közé tartozik. Hontmegye háziszövőinek heti keresete 2 K 40 f és 8 K 40 f között váltakozik. (23. old.)

Nem sokkal kisebb embernyűzás folyik a városi otthonipar terén. „A gépmunkások és vasalók heti 16—30 korona keresetre tesznek szert, a munkásnőket, akiknek heti keresete 8—16 korona között váltakozik, az idény alatt 12—14 órán át dolgoztatják, anélkül,

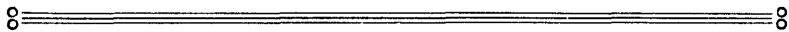
* A kérdés kezd mindenhol égetően aktuális lenni. Az *Institut Solvay* kiadványai között megjelent értekezés (*Que faut-il faire de nos industries a domicile par Ansiaux*) mindjárt megjelenése után elfogyott. (Németül is.) Az *Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik* 1909. januári számában R. Meerwarth ismerteti az idevágó újabb irodalmat és törvényhozást (összesen 46 művet.)

hogy a túlmunkáért vagy legalább az éjjeli munkáért külön díjazásban részesüljenek. Vannak munkaadók, akik még a világítást is úgy akarják megtakarítani, hogy az éjjeli munkát ezen szerencsétlen teremtésekkel magukkal hazavitetik.” (42. old.)

„A budapesti szabóipar otthoni munkarendszerében gyermekek már 12 éves koruktól kezdve lesznek foglalkoztatva. Munkaidejük a mesterek ipartestületének adata szerint átlag 11 óra, de tekintettel arra, hogy a tanulók a munkából a segédeknél is később távoznak el ... nem túlozunk azon állításunkkal, hogy a napi 13—15 órán át dolgozó szabótanoncok és tanulóányok nem tartoznak a ritkaságok közé.” (46. old.)

A budapesti otthonmunka egyes ágainak részletes ismertetése után a szerző az otthonmunka törvényes szabályozásának irányelveit fejti ki és az ipartörvény tervezetének ide vonatkozó rendelkezéseit ismerteti, melyeket ki nem elégítőnek és hiányosnak talál. Szabályozásának legbiztosabb eszközét a szakszervezetek alakításának és tevékenységének előmozdításában látja. Ezenkívül főszólyt a kollektív egyezmények elterjedésére helyezné. Irányelvek, melyek egy magasabb perspektívájú szociálpolitika szempontjai, ipartörvénytervezetünknek a meglevő viszonyokat megmerevítő, rövidlátó szatócs szociálpolitikájával szemben.

Lánczi Jenő.

A munkanélküliség kérdése. (*Sidney Webb: Labor ana-
demy XXXV. köt. 2. számában.*)

Szerző az angol társadalmat most annyira foglalkoztató munkanélküliség kérdésének érdekes megoldását ajánlja. A munkanélküliség krónikus jelenség, mely szoros összefüggésben van avval, hogy a munkásság tekintélyes része csak alkalmi munkás. Mindaddig, míg az alkalmi munka nem lesz szervezve és annak elvégzésére a szükségesnél nagyobb mennyiségű munkaerő áll rendelkezésre, a munkanélküliség kérdése megoldhatatlan. Dologházak, pénzbeli segítés (*outdoor relief*), közmunkák nem vezetnek célra. A társadalom kénytelen segíteni a nyomoron, csak az szükséges, hogy ez a segítség szervezve legyen, mert mai állapotában többet árt, mint használ. Mindenekelőtt az alkalmi munka közvetítése lenne szervezendő, úgy hogy mindazok, akik egy hónapnál rövidebb időre kívánnak alkalmazni munkásokat, csakis a nyilvános közvetítő intézetek útján alkalmazhassanak. Közvetítő intézetek az egész országban szoros kapcsolatban állanak egymással, úgy hogy a szükségelt munkaerőt mindenkor rendelkezésére képesek bocsátani a munkaadóknak. A nyilvános munkásközvetítő igénybevételének kényszere már ma is meg van Angliában a tengeri szolgálatra alkalmazottaknál. A közvetítő intézetek a munkanélkülieket 3 osztályba soroznák. Elsőbe tartoznának azok, akik valamely határozott mesterséget tanultak, fizikailag és szellemileg egyaránt munkaképesek. Ezek számára olvasó- és tornatermeket rendezne be, ahol szabad idejüket tölteniök kellene, élelmet és ruházatot kapnának, családjukról is gondoskodás történnék, pénzt azonban semmiesetre sem kapnának. Hogy a munkanélküliség állapota ne legyen túlságosan kecsgetető, a dohányt

és az italt megvonná tőlük szerző. Mihelyt munkájuk után kereslet támad, azonnal rendelkezésre állanak. A második osztályba tartoznának azok, akiknek nincs határozott foglalkozásuk, de fizikailag és szellemileg munkaképesek. Ezek hasonló bánásmódban részesülnének, mint az első osztálybeliek, de azonfelül technikai iskolákban bizonyos szakban képezetnének. Ők is azonnal munkába állítandók, mihelyt kereslet van utánuk. A harmadik osztályba tartoznának azok, kik után csak kivételesen van kereslet, kikre tehát a városokban nincs szükség. Ezek onnét eltávolítandók vidékre, telepekre, ahol mezőgazdasági munkában lennének kiképzendők és foglalkoztatandók képességük szerint. Ezek tehát gazdasági értékeket termelnének, míg a másik két osztályt szerző visszatartaná attól, hogy a rendes munkásságnak életfeltételeit ne nehezítsék. Munkanélküliek nem lennének kényszerítve ez intézmények igénybevételére. Csak ha koldulnak vagy szociális kötelezettségüknek (családjukról gondoskodás) nem tennének eleget, akkor vonnák felelősségre azért, hogy nem vették igénybe a közvetítőt és mint csavargók lennének büntetendők. A munkanélküliség esetére való biztosítás által, mely állami támogatásban lenne részesítendő, szintén elkerülhetnék a kényszert, de a biztosított járadékot élvezők is kötelesek lennének legalább néhány órát a technikai iskolákban, tornatermekben tölteni. A *Trade Union*-ok privilégiumait a tervbe vett intézmény nem csorbítaná, mert azoknak módjában állana, amennyiben tagjaikat munkanélküliség esetére biztosítanak, külön munkaközvetítőt állítani fel, az állam a szakmabeli üresedésben levő állásokat közölné ezzel, és azokat csak akkor töltené be, ha arra a *Trade Union*-nak nincs embere. Végül, hogy az individualizmus és a segítség magadon elvélből tehető minden kifogást parírozzon, szerző a munkaadóknak is megadná a lehetőséget, hogy az állami közvetítőt ne legyenek kénytelenek igénybe venni; ők is szervezhetnék a munkasközvetítést szövetkezetek útján, melyek legalább egy hónapra alkalmaznának munkásokat és azután a szövetkezeti tagok rendelkezésére bocsátanak, vagy oly munkaközvetítő felállítását által, mely a munkásokat munkanélküliség esetére biztosítja.

A társadalmi filantrópia feladata lenne a megfelelő intézmények (iskolák, torna- és olvasótermek, kolóniák) létesítése, azok vezetése, az oktatás, úgy hogy annak tág tere maradjon. A vállalkozások megcsappanása esetén közmunkáknak is meg lenne a maga jelentősége, de azok nem a rendelkezésre álló munkanélküliekkel lennének végzendők, hanem arra szolgálnának, hogy a kereslet növelésével a munkanélkülieket közvetve vonják munkába.

S. K.

Könyvszemle.

Edwin R. A., Seligman: *Principles of economics.* With special reference to american conditions, 3. ed. rev. London, Longmans, Green & Co 1908. (American Citisen Series.)

Egy újabb közgazdaságtani tankönyv. Szerzője adóügyi munkáiról ismeretes. Nem foglal különösebben állást egyik módszer mellett sem, hanem

vegyesen használja az induktív és deduktív módszert. Jellemző, amit a közgazdaságtan feladatára nézve mond (35. l.). Szerinte ugyanis a kutatás minden fázisában meg kell állapítani, hogy mily módon lettek az egyes jelenség-viszonyok épen azokká, amik; másodsor be kell mutatni a problémát a mai feltételek között, hogy végre harmadszor megkísértsük megállapítani a változásokat, melyeket a probléma feltételeinek valamely változása elő fog idézni. Az angol közgazdasági írónál megszokott elég hosszú, az alapfogalmakat tárgyaló bevezetés s konklúziótól eltekintve, két fő részben tárgyalja anyagát, a közgazdasági élet elemei és a közgazdasági élet szerkezete és folyamata cím alatt. Tárgyának elrendezésében némiképen így eltér a rendes tankönyvek rendjétől, valamint abban is, hogy különös gondot fordít az amerikai speciális viszonyok ismertetésére és magyarázására, ami könyvének gyakorlati illusztrációjául szolgál. Bibliográfia egészíti ki a tárgyalást.

Dodd Walter Fairleigh: *Modern constitutions.* A collection of the fundamental laws of twenty-two of the most important countries of the world, with historical and bibliographical notes. Vol 1—2. Chicago: The University of Chicago Press 1909.

E két vastag kötetben 22 modern állam alkotmányának alapelveit ismerteti a szerző. Mindegyik állam tárgyalásánál előbb rövid történelmi bevezetést ad, melyet a jelenleg érvényben lévő alkotmány előadása követ abban a formában, melyben legutoljára megalkottatott, az esetleg azután bekövetkezett változtatásokkal. Úgy szintén minden fejezet elején a forrásul szolgáló bibliográfiát is közli.

Magyarország szerepel a legfontosabb 22 állam között és pedig a hivatalos közjogi felfogásnak körülbelül teljesen megfelelően. Fejezetének címe. épen oly nagy betűkkel van nyomtatva, mint az Ausztriáé (bár a betűrendet megbontva mellé kerül); külön fejezet tárgyalja Ausztria s Magyarország közjogi viszonyát.

Georges Deherme: *La démocratie vivante.* Paris, B. Grasset, 1909.

Egy konzervatív liberális érzelmű és iskolázatlan gondolkodású ember könyve a jelenkor demokráciájáról. A könyv első része a különböző demokratikus irányzatokat tárgyalja azon alapgondolattal, hogy a jelenben nagyobb szükség van a rendre, mint a szabadságra. „A szabadság csak az intenzívebb élet feltétele, míg a rend az élet lényeges feltétele.” A második rész a demokrácia társadalmi betegségeivel foglalkozik. E cím alatt pedig elég különösen a következők foglalnak helyet: alkoholizmus, rútság és szomorúság, feminizmus, antimilitarizmus és antipatriotizmus, pesszimizmus és szocializmus. A feminizmus és szocializmus egy kategóriába jön az alkoholizmussal, mint egyformán a demokrácia társadalmi kinövése. Tárgyalása állandóan a komikumig naiv, úgy annyira, hogy haragudni sem lehet reá, legfeljebb azon csodálkozhatik az ember, hogy 1909-ben még le lehet írni ily nézeteket azzal a szándékkal, hogy azok komolyan is vétessenek. Nem állhatjuk meg, hogy ne idézzük e néhány mondatot a könyv legtalálhatóbb jellemzésére. „Ami a feminizmust legjobban jellemzi, az a társas érzés teljes vagy részleges atrópiája, vagyis a kötelesség és felelősség érzés gyengülése, az összesség meg nem értése és az egyén beteges hipertropiája”. Ez a feminizmus. „Különösnek látszhatnak, de mégis vannak férfiak, igaz, hogy igen kevesen, akit magukat feministáknak mondják.

Ezek esete a szexuális pszichopátia körébe tartozik. Kraft-Ebbing említi e monstrumokat, akik különben komolyan nem veszélyesek a társadalomra nézve”. Ezek a férfi-feministák, akiket nőkollégaikkal együtt egy külön erre szolgáló azilumba záratna a szerző a feminista ragály meggátlása végett. A szocializmusról elég ez egy mondat: „A szocializmusnak metodológiája nincs, pszichológiája nulla, filozófiája gyermekes, szociológiája egyszóval elégtelen”.

Les textes de la politique française en matière ecclésiastique, 1905—1908. (Lois, Encycliques, Lettres, Discours, etc . . .). Publiés par le Comité pour défendre à l'étranger la politique religieuse de la France: MM. Andler, Aulard, Berthelot, etc. Paris, E. Nourry, 1909.

A most lejátszódott francia egyházpolitikai harc fontosabb dokumentumainak gyűjteménye minden kommentár nélkül. Közölve vannak az új egyházpolitikai törvények, pápai enciklikák és levelek eredeti szövegezésben. Tartalma a következő: Extrait du rapport de M. A. Briand (1905). — Loi du 9 décembre 1905. — Encyclique *Vehementer* du 11. février 1906. — Lettre dite des cardinaux verts (26 mars 1906). — Statuts des futures associations culturelles, adoptés par les évêques le 31 mai 1906. — Encyclique *Gravissimo* du 10 août 1906. — Supplique d' un groupe de catholiques français au Papé Pie X (2. septembre 1906). — Lois des 2 Janvier et 28 mars 1907. — Encyclique du 6 janvier 1907. — Loi du 13*. avril 1908. — Lettre apostolique du 17 mai 1908. — Jugement du tribunal de Brive du 23 décembre 1908. — Discours de M. A. Briand, du 12 février 1909. — Une association culturelle catholique et une election de eure catholique en 1908.

Achille Loria: *La sintesi economica.* Torino, Frateili Bocca, 1909.

A hatalmas 465 oldalas kötet mintegy betetőzése szerző eddigi munkásságának: a gazdasági életet állandó és alapvető törvényszerűségeire akarja visszavezetni. E célból a társadalmi jövedelmet vizsgálja meg alakjában, mennyiségében és szétosztásában. A jövedelem fajainak eredeti és éleselméjű vizsgálata szerzőt egy változatlan és lényeges gazdasági törvényhez vezet el, mely abban áll, hogy minden ismeretes gazdasági rendszerben a munka szükségessége asszociációja a kényszeren alapul. A munkának eme kikényszerített szervezéséből L. új és meglepő konklúziókhöz jut el. Egy igazságos társadalom csak úgy volna elképzelhető, ha a termelésnek ez a kényszer-jellege megszűnnék.

A mű voltaképpen felelet akar lenni a közgazdaságtan legáltalánosabb és legizgatóbb kérdéseire, ajánlásának ünnepélyes hangja egy társadalomfilozófiai végrendelet benyomását kelti. Mint szerző minden munkáját, úgy ezt is, az elméleti dedukciók élessége s a széleskörű, gyakran frappáns ténybeli szintézis jellemzi. Behatóan vissza fogunk térni e könyvre.

C. Georgesco-Severin: *La reforme agraire en Roumanie.* Paris, Giard & Brière, 1908.

Szerző kimutatja, hogy a legújabb agrár lázadásokig a jobbgátság csak jogilag volt eltörülve, míg tényleg továbbra is fennmaradt. Az 1907. törvényhozás szerző szerint termékeny volt és a bajok orvoslására fog vezetni. Az első törvény állami beavatkozási kísérlet a mezőgazdasági munkabér meg szabására. Egy másik törvény olcsó mezőgazdasági hitelről gondoskodik a paraszt számára. Végül egy harmadik véget akar vetni a külföldi mezőgazda-

sági trustöknök, melyek rengeteg földterületeket bérelve ki, a parasztot lelki-ismeretlenül kizsákmányolták. A törvény 4000 hektárnál nagyobb bérletet tilalmaz. Agrárteoretikusaink jól tennék, ha közelebről megismerkednének e könyvvel.

Edwin R. A. Seligman: *L'impôt progressif en theorie et en pratique.* Paris, Giard & Brière, 1908.

Ezen ismert könyv fordításával egy új vállalat kezdődik meg: a *Bibliothèque internationale de science et de législation financières*. A munka első része a progresszív adó történetét adja, mely sokkal kiterjedtebb, mintsem az ember gondolná. Szerző konstatálja, hogy a progresszív adózás elve diadalmasan nyomul előtérbe. A második rész a progresszív adó elvi alapjait vizsgálja meg. A munka legfontosabb része az ismertetett elméletek bírálata. Szerző fejtegetései kedvezőek a reform szempontjából, de nem titkolja a nagy nehézségeket sem, melyekkel keresztülvitele jár. A mai társadalmakra alkalmazva, szerző fölötte szkeptikussá válik.

Gaston Richard: *Le femme dans l'histoire.* Paris, Octave Doin, 1909.

A jeles francia szociológus 465 oldalas munkájában igen jelentékeny kísérletet tesz a női probléma szintetikus megoldására. A munka első részében szerzőt az újabb etnográfiai vizsgálatok a *matriarchatus* alapvető tényéhez vezetik, melyre — számos átmeneti fokozatban — a patriarchátus s végül a modern individualizmus következett. Az anyai jog azonban korántsem jelent női uralmat; ellenkezőleg, az anyai nagybátya uralma kétségtelen. Már igen korai fokon feléled ezen rendszerrel szemben egy ösztönszerű hajlandóság a patriarchátus felé, melyet R. az apa szeretetéből magyaráz gyermekeivel szemben. A patriarchátus megerősödését s végül uralomra jutását szerző főleg a holtak és a tűzhely kultuszából, a *monizmus*-ból igyekszik megmagyarázni. A patriarchátus egész logikája poligámiához vezet, melyet szerző elsősorban szintén vallási alapon magyaráz meg. A patriarchátust a mágia és az elemenszerű tudomány buktatja meg. Az atyai hatalom megdől az ősök kultuszának lehanyaglásával. A kollektív felelősséget mindinkább az egyéni felelősség váltja fel. A csoport elenyészik az egyénnel szemben.

Fölötte érdekesek szerző ama fejtegetései, melyekkel azt törekszik bizonyítani, hogy minden produktív munka — mezőgazdaság, ipar, kereskedelem — asszonyi kezdeményezés volt, a nő békés és letelepedett életmódja folytán. Nem kevésbé érdekes Durkheimmel való polémiája a totemizmusnak viszonyát illetően a szexuális *tabu*-val s az exogamiával.

Bármily ellentmondást keltőknek is látszanak olykor szerző fejtegetései, könyvét nagyon ajánljuk behatóbb tanulmányozásra.

Yves Guyot: *Le commerce et les commergants.* Paris, O. Doin & Fils, 1909.

(Encyclopédie scientifique. Bibliothèque d'économie politique.)

A kereskedelem tudományának s a vele összefüggésben lévő kérdéseknek enciklopédikus összefoglalása. A munka tíz könyvében, ha csak röviden is, de szó van mindarról, ami a kereskedelemmel kapcsolatos vagy vele fogalmi összefüggésben van. Az első könyv általában a cserét tárgyalja; a második a kereskedelem fejlődését nyolc korszakra osztva; a harmadik a kereskedelmi jogot; negyedik a praktikus kereskedelmet; az ötödik a kereskedőket; a többi legnagyobb részt a külkereskedelemmel foglalkozik, a védvám kérdéssel, egy

külön könyv Franciaország külkereskedelmével, míg a legutolsó könyv a kereskedelem zavaró elemeit tárgyalja (mint a különböző intervenciók, a higiénikus megszorítások, vasárnapi munkaszünet stb.).

L'Année: 1-ére année, 1908. Paris, Pages Libres, 1909.*

Első kötete egy új vállalatnak, melynek célja a francia közélet történetéhez az anyagot évről-évre összefoglalni. Ebben a kötetben Felicien Challaye írja le a nemzetközi politika eseményeit, P. G. La Chesnais a belpolitikáét, Albert Thomas a munkásmozgalomét. Valamennyi szerző ügyesen, elevenen és lehetőleg elfogulatlanul oldja meg feladatát. Egészben a francia közviszonyok ismeretére igen hasznos forrásmű.

Arthur Schulz: *Ökonomische und politische Entwicklungstendenzen in Deutschland.* München, Birk & Co., 1909.

A német szociáldemokrata-párt nürnbergi kongresszusán tudvalevőleg újra kitört a régi harc ortodox marxisták és revizionisták közt s majd-majd a revizionisták győzelmével végződött. Az ellentétet most a Dél és az Észak különböző fejlettségére igyekeztek redukálni. Ez a könyv arra vállalkozik, hogy a délnémet szociáldemokrata szervezetek autonómiára való törekvéseit elméletileg megokolja. Különösen a délnémet országok agrárszervezetére helyezi a súlyt és azt várja, hogy könyve föleleveníti majd a néhány év előtt megrekedt agrárvitát.

Adolf Levenstein: *Aus der Tiefe. Arbeiter briefe.* Berlin, Morgen-Verlag 1909.

Igen érdekes adalék a modern munkásosztály lelki életének megismeréséhez. Sok levél megdöbbentő közvetlenséggel tárja föl azokat a változásokat, amelyeket a modern nagyipari és a nagyvárosi élet a nagy tömegek életében előidézett és amelyeket tudományos kézikönyvekbe nem a közvetlen tapasztalásból szoktak rekonstruálni, hanem logikus dedukciókból. Többet is lehet e füzetből tanulni, mint akárhány vastag közgazdaságtanból vagy szociológiából.

Josef Stammhammer: *Bibliographie des Sozialismus und Kommunismus.* Bd. 3. Jena, G. Fischer, 1909. (473) M. 18.

Akik Stammhammer bibliográfiájának első két kötetét ismerik, azoknak alig kell külön ajánlanunk a most megjelent harmadik kötetet. Minden hiányossága és hiánya ellenére ez a munka teljességgel nélkülözhetlen mindenki számára, aki a szocializmussal foglalkozik. A 3. kötet az előző kötetek sok hiányát pótolja, amellet közli az 1908. év végéig megjelent irodalmat. Nagyoya növeli hasznát, hogy a szerző végre tárgymutatóval is ellátta, amely mind a három kötetre kiterjed.

R. Kuczynski: *Die Entwicklung der gewerblichen Löhne seit der Begründung des Deutschen Reiches.* Berlin, 1909.

A német *finanzreform* kapcsán szerző azt a megbízást kapta, hogy mondjon véleményt az ipari munkabérek fejlődéséről a Németbirodalom kialakulása óta. Ezt a véleményt tartalmazza a jelen füzet, mely 16 iparág munkabéreit állapítja meg. A fölvetel jelentőségét fokozza az a körülmény, hogy nem létezik hivatalos német munkabérstatisztika. A munkálat nem terjeszkedik a megélhetés költségeinek változásaira, hanem kizárólag arra szorítkozik, hogy magán és nyilvános kiadványok alapján vázolja Németországban a név-

leges munkabérek kialakulását. Amennyire lehető volt, minden ágban 1871—1908 között táblázati kimutatás tünteti fel a munkabéreket és nem a munkabér-átlag, hanem a munkások többségének bérei vannak kiszámítva.

Arnold van Gennep: *Religions, mœurs et legendes*. Essais d'ethnographie et de linguistique. Paris, 1908. Société du Mercure de France.

A kötet 23 essait tartalmaz, melyek különböző folyóiratokban jelentek meg. Mint különösen érdekeseket kiemeljük: Lucina sine concubitu; A phalikus szertartások; A tabu mechanizmusa; A totemizmus elvei; Kereszténység és buddhizmus; A szentek legendái; Polyphem legendája; Az ethnográfiai tanulmányok mai állapota; Az állam kezdetei és összefüggései a nemi csoportokkal; A germánok szerepe a latin renesszánszban; A szavak neme; Nyelvi internacionalizmus és partikularizmus.

Mindezeket a tanulmányokat rendkívül széleskörű ethnográfiai tudás és finom kritikai elme jellemzi. A kötetre még visszatérünk.

Les Annales de la région directe. Directeur Edgar Milhaud. Genève.

1908 november óta új és érdekes folyóirat jelenik meg kéthónaponként. Kizárólag ama nagy jelentőségű mozgalom elméletének és gyakorlatának lesz szentelve, melynek feladata az, hogy az állam és a községek maguk teremljenek és adjanak el, nem pedig közvetítők útján. Az eddig megjelent két szám gazdag és érdekes tartalmából kiemeljük a következő cikkeket: E. Fournière, A hivatalnokok szakszervezete; R. Seidel, Az élelmiszer-monipólium Svájcban; M. Sembat, A nyilvános ellenőrzés szervezése; dr. Ensich, A közegészségügy és a tej üzeme; Compère-Morel, A falusi üzemek felé. Kitűnő és változatos krónika tájékoztat a községi szocializmus újabb vívmányai felől. A folyóirat ára egész évre 10 fr.

Charles Gide: *Cours d'économie politique*. Paris, 1909. Larose & Tenin. A nagy, 759 oldalas kötet szerző ismert kis kézikönyvének tetemes kibővítése (megkétszerezése) a vizsgázó joghallgatók céljaira. Szerző alapfel-fogása és módszere oly kevésbé változott, hogy a régi kis kiadás továbbra is meg fog jelenni.

Toynbee Arnold: *Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században*. Fordította és az előszót írta Navratil Ákos. Budapest, 1909. Grill. (Magyar Közgazdasági könyvtár.)

A könyv Anglia gazdasági életének rohamos átalakulásával foglalkozik a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Nemcsak a munka belső értékénél fogva kell örömmel üdvözölni lefordítását, hanem azért is, mivel a szóbanforgó korszak nem egy tekintetben érdekes analógiákat nyújt amaz országok számára, melyek a kapitalista fejlődés útjára léptek.

Ludovic Nandea: *Le Japon moderne*. Son evolution. Paris, 1909. Flammarion. (Bibliothèque de philosophie scientifique.)

Szerző, ki egy évet töltött Japánban, színes és érdekes leírásokat ad a japán élet néhány fontos kérdéséről. A könyv főbb fejezetei: A japán bravúr pszichológiája. — Az 1905. szeptemberi örület. — A társadalmi kérdés. — A japán asszony és a feminizmus kezdetei. — Látományok és megfontolások.

Herman Antal: *Néhány szó az egykéhez.* A somogy megyei egyke-bizottság-megalakulása alkalmából. Kaposvár, 1909. Ara 60 fillér.

Ez év január havában megalakult Somogy megyében az egyke-bizottság a parasztgazda-körökben divó egygyermek-rendszer ellen. Sokféle indítvány hangzott el csendőri asszisztenciáról, prezervatív-szerek darusítása ellen stb. de ugyanott azt is vallotta egyik felszólaló református pap, hogy az egyke mindjárt szünetelne, ha *a papi és világi nagybirtokokból olcsó, hosszúlejárati bérleteket adnának a föld népének.*

Herman modern gondolkodására vall, hogy bírálva az állami beavatkozás módozatait, a néhai Széchenyi Imre gróf *Az Egyke* c. füzetében tárgyalt okokat, a bizottság javaslatait csak „félrendszabály jelentőségűeknek” látja és arra az egyedül helyes konklúzióhoz jut: „Ha nem kívánjuk a messzina föld-rengéshez hasonló módon való emberpusztítást, vagy ha nem kívánjuk nálunk az egyke pusztítását tétlenül nézni, *feltétlenül gondoskodni kell a megélhetés biztosításáról.*” (15. l.)

Ismertem személyesen néhai Széchenyi Imre grófot, eszményi gondolkozását és liberalizmusát; hiszem, hogy őt nemzeti, hazafias fájdalom vitte rá e küzdelemre, de H. optimizmusát nem osztom, hogy t. i. a *feudálisok* nem azért küzdenek az egyke ellen, mert olcsó munkaerőre van szükségük (10. l.); én még hozzátenném, hogy azért is küzdenek az egyke ellen, mert az egyke elősegíti a parasztgazda gazdasági és egyúttal szellemi függetlenségét is.

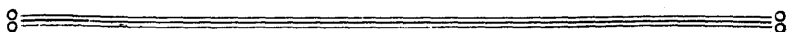
Azt várnám, hogy H. rátér az egoisztikus okok egyikére, „a vallástalanság s erkölcstelenség okozta cinizmusra, mely nem által emberi kézzel beletnyúlni Isten rendelésébe”. Idézi ezt (11. l.), de nem bírálja s azt hiszem, nem azonosítja magát evvel, mert a papi nőtlenség, a kolostor-élet szüzessége csak nem „vallástalanság és erkölcstelenség”, a középosztály egy-két gyermekrendszere pedig életszükséglet, gazdasági és evvel kapcsolatos erkölcsi kényszer.

A 13. lapon a napszámos „megelégedett” élete azt hiszem szóvirág, mert különben nem volna minden esztendőben még somogy- és tolnamegyei pusztákon gyakran igen emberséges birtokosok és bérlők mellett cseléd-sztrájk.

Reméljük, hogy a következő füzetekben realizálja eszméit a „megélhetés biztosításáról” saját tapasztalatai alapján, mert modern jogász és gazda is. (K.)

Heinrich Pesch *S. J. Lehrbuch der Nationalökonomie.* I. Band: Grundlegung. II. Band: Allgemeine Volkswirtschaftslehre I. Wesen und Ursachen des Volkwohlstandes. Freiburg in Br. 1909. Herdersche Verlagsbuchhandlung.

Szerző, aki jezsuita pap, a katholicizmus szempontjából akarja megírni a közgazdaság egész rendszerét. „Az egész rendszer felett a társadalmi igazságosság eszméje uralkodik, az igazságosságé nemcsak az egyesekkel, hanem az egészszel, minden osztállyal és renddel szemben. A szolidaritási elv, a társadalmi jogkövetelés értelmében, mint a közgazdaság legfőbb és utolsó szervező elve jelentkezik, a szolidarizmus, mint az individualizmus és a szocializmus között közvetítő rendszer.” Ez a szerző szerint az antropocentrikus-teológiai irány konzekvens keresztülvitelét jelenti.

A Huszadik Száznak a következő új könyveket küldték be.*

- Gellért Oszkár:** A Deltánál. Újabb versek. Budapest: A „Nyugat” kiadása, 1909.
- A választóreform.** Válogatott jegyzék a parlamenti és községi választójog, a parlamentarizmus, a demokrácia és a politikai pártok irodalmából. (A Föv. könyvt. közleményei, 3. sz.) Budapest, Kilián, 1909.
- Bíró Lajos:** Elbeszélések. (Magyar Könyvtár 549. sz.) Budapest, Lampel, 1909.
- Berneker Erich:** Tolsztoj élete. Fordította Benedek Marcell. (Magyar Könyvtár, 550—541. sz.) Budapest, Lampel, 1909.
- Lengyel Menyhért:** Falusi idill. Háromfelvonásban. (Fővárosi színházak műsora, 223—224.) Budapest, Lampel, 1909.
- Földes Imre:** Hivatalnok urak. Színmű 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora, 225—227.) Budapest, Lampel, 1909.
- Travaux juridiques et économiques de l'Université de Rennes.** T. 1. Rennes; Bibliothèque universitaire 1906.
- Jelentés a temesvári népiroda-egyesület 1908. évi tevékenységéről.** Temesvár, Uhrmann H. ny. 1909.
- Robert Michels:** L'uomo economico e la cooperazione. Torino, Soc. tipogr. ed naz. 1909.
- Réthey Ferenc:** Kezességi alakok a római jogban. Sponsio, fidepromissio, fideiussio. Kecskemét-Sziládi L. ny. 1909.
- Comte Joseph de Mailáth:** La Hongrie rurale, sociale et politique. Paris, Alcan, 1909.
- Bunge G.:** Az alkoholkérdés. Budapest. Kiadja a Magyarországi Független Good Templar Rend. 1909.
- Le Socialisme a l'Étranger.** Angleterre, Allemagne, Autriche, Italie, Espagne, Hongrie, Russie, Japon, Etats-Unis. Avec une préface de Anatole Leroy-Beaulieu et une conclusion de Jean Bavadeau. Paris, F. Alcan, 1909.
- Magyar statisztikai évkönyv.** Új folyam. 15. Szerk. és kiadja a M. k. közp. statisztikai hivatal. Budapest, Athenaeum, 1909.
- Dicran Aslanian:** Les principes de revolution sociale. 2 ed. revue et augm. Paris, F. Alcan, 1909.
- Daniel de Leon:** A világ ipari munkásai szervezetének alapelvei. Kiadja az amerikai magyar szocialista munkásszövetség, 1909.
- Ágoston Péter:** A munka rabsága. Budapest, Deutsch, 1909.
- Wilde Oszkár:** A readingi fegyház balladája. Fordította Radó Antal. (Magyar Könyvtár, 552.) Budapest, Lampel, 1909.
- Turgenyev Iván:** A diadalmas szerelem dala. Jergunov hadnagy története. Ford. Ambrozovics Dezső. (Magyar Könyvtár, 553.) Budapest, Lampel, 1909.
- Erekly Károly:** Mezőgazdasági nagy üzemek. 1. kötet: P. uradalom üzemének ismertetése. Bpest, Athenaeum, 1909.
- A Holnap új versei:** Második könyv. Bpest. Deutsch és Társa, 1909.
- Szilárd Ármin:** Termelési rend és közegészség. Különlenyomat a *Gyógyászat* 1909. évi számaiból.

* Eme munkák közül azokra, melyek szemlénket közelebről érdeklík, még visszatérünk.

Georges Narrat: Milieux libres; quelques essais contemporains de vie communiste en France. Paris, Alcan, 1909.

A torontálvármegyei magyar köz-művelődési egyesület évkönyve, 1908. Szerk. Somfai János. Nagybecskerek, 1909.

Charles Darwin: Abstammung des Menschen.

Charles Darwin: Entstehung der Arten.

A. Oswald und H. Blücher: Essbare und giftige Pilze Mittel-Europas.

E. Müller und P. Heinrichs: Heilpflanzen.

Wilhelm Bölsche: Entwicklungslehre im 19. Jahrhundert.

A. Oswald und H. Blücher: Heimische Pflanzenwelt.

E. Neumann und O. M. Hirsch: Unsere gefiederten Freunden aus Wald und Flur.

Stein Fülöp: Adatok a tényállás pszichológiai diagnózisához. Budapest, 1909. Magyar Jogászegylet kiadványai.

Paul Mantoux: A travers l'Angleterre contemporaine. Paris, Alcan, 1909.

Ferenczi Imre: Miért nem fejlődött iparunk a XVIII. században és a XIX. század elején? Különlenyomat a *Közgazdasági Szemlé*-ből.

Bleuer Samu: A sajtójog reformja. Budapest, 1908. Kiadja a *Jogtudományi Közlöny* szerkesztősége.

Arthur Singer: Bismarck in der Literatur. Würzburg, Curt Kabitzsch, 1909.

Vámbéry Rusztem: A bűnvádi perrendtartás rövid tankönyve. Bpest, Grill, 1909.

Debreceni kereskedelmi és iparkamara: Az ipartörvény tervezetéről. Debrecen, 1909.

Singers volkstümliche Bücherei. Josef Singer Verlag, Charlottenburg und Leipzig. Preis pro Band M 1.60

M. kir. földművelésügyi minisztérium: Három év Magyarország mezőgazdasági politikájában. 1906—1909. Budapest, Pallas, 1909.

Berkeley: I. Három párbeszéd Hylas és Philonous közt. II. Értekezés a látásnak egy új elméletéről. Fordította, életrajzzal és jegyzetekkel ellátta dr. Dienes Valéria. Budapest, Franklin, 1909. Filozófiai írók tára.

Valaki: Néhány őszinte szó a katonai követelések rendezéséről. Sárospatak, 1908.